

İspanyol Engizisyonu ve Müslümanlar*

Ayşe Kılıç**

Öz: 1492 yılı, İber yarımadasının tarihinde bir dönüm noktasıdır. *Katolik hükümdarlar* olarak da bilinen Fernando ve Isabel, *reconquista* sürecini başarılı şekilde sona erdirmiş ve böylece güçlü bir devletin ortaya çıkmasına zemin hazırlamışlardır. Fernando ve Isabel'in evlenmesiyle Kastilya ve Aragon krallıkları birleşmişti. İspanya'nın birliği için gereken askerî ve siyasî mücadele, *reconquista* sonunda tamamlanmıştı. Şimdi ise dini birliğe ulaşmak istiyorlardı. Kripto-Yahudilerin (*conversos* ya da *judeoconversos*) sürülmesiyle, dinî birliği gerçekleştirme fikrinin önündeki ilk engel aşıldı. Bundan sonra sıra Endülüs Müslümanlarının Hıristiyanlaştırılmasına gelmişti. Isabel ve Fernando, Müslümanların gönüllü olarak Hıristiyan inancını benimseyeceği ve kendi Hıristiyan ortamlarına intibak edeceğini umuyorlardı. Fakat, dönüşüm kampanyaları ve misyonerlik çabaları gayretsizce yürütüldüğü için, büyük ölçüde başarısızlıkla sonuçlandı. Endülüs Müslümanları, İslâm dinini gizlice sürdürüp, görünüşte asimile olmuş gibi davrandılar. İspanyol engizisyonunun görevi ise, kripto-Müslümanların gerçekten Hıristiyanlaşıp Hıristiyanlaşmadıklarını anlamak ve olmayanları yargıya teslim etmektir. İspanyol engizisyonu, kripto-Müslümanlara karşı bölgelere göre farklı şekilde ilerlemiştir. Müslümanların günlük hayatı, mecburî vaftizler ve ayrımcı düzenlemelerle, katlanılması zor bir şekilde devam etmiştir. Bu makalenin amacı, örneklerle Müslümanların karşı karşıya kaldıkları haksız uygulamaları yansıtmak ve bu uygulamalardan kurtulmak için başvurdukları yöntemlerin neler olduğu üzerinde durmaktır.

Anahtar Kelimeler: Endülüs, Reconquista, Müdeccen, kripto-Müslüman, Engizisyon, İspanyol engizisyonu.

Abstract: The year 1492 was a turning point in the history of Iberian peninsula. Ferdinand and Isabella, namely the *Catholic Monarchs* had led the *reconquista* to a successful end and thus laid the foundation for the emergence of a powerful state. The unification of the Kingdoms of Castile and Aragon had been reached with the marriage of Ferdinand and Isabella. The military and political struggle for the unity of Spain was completed by the end of the *reconquista*. They now wanted to reach out to the religious unity. Expulsion of the Jews, namely the problem of the *conversos* or *judeoconversos* had been solved. Isabella and Ferdinand hoped that, the Muslims voluntarily adopt the Christian faith and would adjust to their Christian environment. But the conversion campaigns and missionary efforts are run only half-heartedly and therefore remained largely unsuccessful. The Muslims of Andalusia took refuge in the crypto-Islam, that is, they tried in hidden continue to pursue the Islamic religion and outwardly feign assimilation. Task of the Spanish Inquisition was about to verify actual faith of the crypto-Muslims and bring them to justice. The Spanish Inquisition had proceeded very differently on the regional level against the Moriscos. The everyday life of the Moriscos as Christians, with compulsive baptisms and discriminating regulations, was very hard to endure. The purpose of this article is to focus on the unfair practices that the Muslims are faced with and the methods they used to get rid of them.

Keywords: Andalusia, Reconquista, Mudéjar, crypto-Muslim (Morisco), Inquisition, the Spanish Inquisition.

* Bu makalenin ilk nüvesi hazırlamış olduğum *Endülüs Müslümanlarının Sürgünü* isimli kitaptr.

** Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı.

E-posta: ayse.kilic@ogr.iu.edu.tr. Adres: Ordu Cad. No: 6, 34459 Laleli / İstanbul.

Giriş

Kraliyetin görevlendirdiği İspanyol engizisyonu tarafından zorla Hıristiyan yapılmak istenen Endülüs Müslümanlarını konu alan araştırmaların sayısı, bilhassa İngilizce ve İspanyolca'da çok fazladır. Burada literatürde temel olarak kabul edilen birkaç eseri zikretmek yerinde olacaktır. Luis del S. Mármol Carvajal'ın *Historia del rebelión y castigo de los moriscos del reino de Granada*¹ (1946) isimli eseri, Manuel Dánvila y Colládo'nun *La expulsión de los moriscos Españoles* (1889) isimli eseri ve Diego Hurtado de Mendoza'nın *Historia de la rebelión de los moriscos del reino de Granada* (1601) isimli eseri İspanyol engizisyonunun Müslümanlara karşı olan uygulamalarını savunan tarzda yazılmış kitaplara örnek gösterilebilir. Bunun yanında, Müslümanlara yaşatılan zulmü tenkit eden çalışmalar da mevcuttur. Florencio Janer'in *Condición social de los Moriscos de España: Causas de su expulsión y consecuencias que esta produjo en el orden económico y político* (1857) isimli eseri, Henry Charles Lea'nın *The Moriscos of Spain: Their conversion and expulsion*² (1901) ve 4 cilt halinde yayımlanan *A History of the Inquisition of Spain* (1907) isimli eserleri ise, temel çalışmalar arasındadır.

Engizisyon yanlısı yazar Pascual Boronat y Barrachina ile engizisyonu tenkit ederek yazan Henry Charles Lea'nın hemen hemen aynı kaynaklardan yararlanmalarına rağmen, farklı sonuçlara varmaları dikkat çekicidir.

Henry Kamen de İspanyol engizisyonunun Henry Charles Lea ve diğerlerinin anlattığı gibi hiç de o kadar kötü olmadığını dile getiren kitabını 1965 yılında *The Spanish Inquisition* ismi ile yayımlamıştır. Toplamda dört baskı (1965, 1985, 1998 ve 2014) yapan kitap, üç değişik isim altında yayımlanmıştır. Makalede kullanılan³ 1998 yılındaki 3. baskısı olmuştur. Onunla aynı çizgide olan bir başka eser de E. M. Peters'in *Inquisition* (1989) isimli kitabıdır.

Son yıllarda, bu konuyla alakalı olarak İngilizce yazılmış kitaplar arasında önemli bir yere sahip olan, Leonard Patrick Harvey'in *Muslims in Spain, 1500 to 1614* (2005) isimli eseri, objektif bir bakış açısıyla kaleme alınmıştır. Bu eserde, Endülüs Müslümanlarının İspanyol engizisyonu karşısında yaşadıkları gözler önüne serilmektedir.

Maalesef ülkemizde bu konuya yeterince alâka gösterilmemiştir. Konuyla ilgili eser yayımlayanların başında, Mehmet Özdemir (1996, s. 243-284; 2005, s. 288-291) ve Lütfi Şeyban (2007) gelmektedir. Bu makalenin, konuya ilgi gösterilmesine katkısı olacağı ümit edilmektedir.

Reconquista Öncesi

Emeviler'in Kuzey Afrika valisi Musa bin Nusayr'ın (640-716) Berberi azatlısı Târik bin Ziyâd (d.670-ö.720) komutasındaki Müslüman ordusu ile Vizigot Kralı Rodrigo (d.?-ö.720) komutasındaki ordu, Vâdilekke Nehri (Rio Barbate) kıyısında karşı karşıya geldiler. Yedi gün süren

1 Bu kitap ilk defa 1600 yılında Mâleka'da (Málaga) basılmıştır.

2 Bu eserin Türkçe tercümesi Philadelphia'da çıkan 2. baskısından yapılmış ve 2006 yılında *İspanya Müslümanları: Hıristiyanlaştırılmaları ve Sürülmeleri* ismiyle İnkılâb Yayınları tarafından yayımlanmıştır. Makalede de kitabın tercümesinden faydalanılmıştır.

3 1985 yılında *Inquisition and Society in Spain* ismiyle, 2014 yılında yine *The Spanish Inquisition: A historical revision* ismiyle yayımlanmıştır.

çarpışmaların sonunda, 19 Temmuz 711⁴ tarihinde Vizigot ordusunun büyük kısmı bozguna uğratıldı ve böylece ülkenin fethi⁵ Müslümanlarca başlatılmış oldu (Makki, 1992, s.8; Watt ve Cachia, 2011, s.18). Ancak bu tarihten yedi yıl sonra, 718'de Endülüs'ün kuzey kıyısındaki dağlarda bulunan Covadonga mağaralarında Oviedo Kralı Pelayo (718-737) öncülüğünde başlatılan İspanyol *reconquista*⁶ fikrinin nihai askerî hedefi, Gırnata'nın (Granada) 1492 yılında ele geçirilmesi ile gerçekleşti.⁷ 31 Mart 1492 tarihinde vaftiz olup, Hıristiyanlığa geçenler haricindeki tüm Yahudilerin kovulacağına ilân edilmesi ile, *Katolik hükümdarlar (los Reyes Católicos)* olarak adlandırılan Kastilya Kraliçesi Isabel (1474-1504) ve Aragon Kralı Fernando (1479-1516) ülkede dinî birliği gerçekleştirmek için önemli bir adım attılar.

Müslümanlar, Endülüs'ün en önemli ikinci büyük şehri olan Tuleytula'nın (Toledo) Kastilya ve León Kralı VI. Alfonso⁸ (d.1040-ö.1109) tarafından 29 Mayıs 1085 tarihinde işgal edilmesiyle, ilk defa Hıristiyan hâkimiyeti altında yaşamak zorunda kalmışlardı. Tuleytula'nın işgaliyle de *reconquista*⁹ hareketinin giderek ilerleme kaydettiği anlaşılıyordu. 1118 yılında Sarakusta (Zaragoza), 1148'de Turtuşa (Tortosa) ve Lâride (Lérida), 1170 yılında da Tarvil (Teruel) gibi belli başlı şehirler birer birer Müslümanların elinden çıktı. 16 Temmuz 1212'de gerçekleşen *İkab* (Las Navas de Tolosa) *Muharebesi*¹⁰ Hıristiyanlar ezici bir üstünlük sağladılar. 1230 yılında Kastilya ve León Krallıklarının tekrardan birleşmesi ile saldırıların şiddeti artarak devam etti. 30 Haziran 1236 tarihinde Müslümanlar Endülüs'ün hem başkenti olan, hem de önemli bir medeniyet merkezi kabul edilen Kurtuba'yı (Córdoba) kaybettiler. 1238'de Belensiye (Valencia), 1248'de İşbiliye (Sevilla) ve 1304'te ise Mürsiye (Murcia) gibi önemli şehirler de Hıristiyanlar tarafından ele geçirildi. Hıristiyanların işgalleri belli aralıklarla birbirini takip etti. Gırnata'nın ele geçirilip, *reconquista* hareketinin tamamlanmasına yakın,

4 Stanley G. Payne Temmuz 711 tarihini, Mahmoud Makki ile W. Montgomery Watt ve Pierre Cachia 19 Temmuz 711 tarihini ve İsmail Hakkı Atçeken ise 26 Temmuz 711 tarihini zikretmektedirler.

5 Endülüs'ün Müslümanlar tarafından fethedilişinin ayrıntıları için bkz. Atçeken 2002: 52-54; Atçeken 2011: 24-25; Payne 1973: 26-27; Özdemir 1994: 211-212; Watt ve Cachia 2011: 18-21.

6 İspanyolca bir kelime olup, *yeniden fetih* ya da bir başka deyişle *istirdâd* anlamına gelmektedir. Müslümanların 711 yılında İspanya'yı fethetmelerinden sonra, 718 yılında bir grup Hıristiyan tarafından başlatılan ve fethedilen yerleri Müslümanlardan geri almayı hedefleyen ve 1492 yılında nihayete eren harekete verilen isimdir. *Reconquista* filizlenmeye başladıktan tam 35 yıl sonra, yani 753 yılında ilk kaybedilen şehir Asturga (Astorga) olmuştur. Bu hareketle alâkalı pek çok kitap bulunmaktadır. Daha geniş bilgi için bu kavramı ve gelişme sürecini açıklayan (Lomax 1978) okunabilir. Ayrıca bkz. Lewis 1996: 1-17; Benafri 1989: 4; Şeyban 2003: 315-339. Alejandro García Sanjuán'ın belirttiğine göre "reconquista", XIX. yüzyıl tarih yazımının Müslümanların 711 yılındaki fetihlerini tanımlarken kullandığı sözcükten sonra gelişen ve İspanyol milli kimliğinin oluşması için kutsadiği bir kavramdır (2013: 23).

7 1491 yılının Kasım ayında başlayan görüşmeler neticesinde Müslümanlar, teslim olmaya karar verdiler. Yapılan görüşmelerde Müslümanların tâbi olacağı şartlar belirlendi. Gırnata Antlaşması'nın maddeleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Harvey 1990: 314-321; Janer 1857: 18-19; Khan (t. y.): 394-395; Lea 1907: 317-318; Thomson 1989: 249-251; Yiğit 1995: 72-74.

8 León Kralı VI. Alfonso (1065-1109) 1072 yılından itibaren Kastilya Kralı da olmuş ve birleşik Kastilya- León Kralı ünvanını almıştır.

9 İspanyol edebiyatında, *reconquista* hareketini anlatan *Poema del Cid* ismini taşıyan ve yazarı belli olmayan, aşırı milliyetçi duygularla XII. yüzyılın ortalarında yazılmış destansı bir şiir bulunmaktadır. Bu eser, hayatını Müslümanlara karşı gerçekleştirilen İspanyol *reconquista* hareketine adanmış efsanevi kahraman *El Cid*' in ağzından olayları anlatmaktadır. Asıl ismi Rodrigo Diaz de Vivar olan *El Cid*, Kastilyalı bir asilzadedir. Bunun hakkında Penguin Classics tarafından *The Poem of the Cid: Dual Language Edition* ismiyle 1985 yılında yayımlanan bir kitap bulunmaktadır.

10 Bu muharebenin ayrıntılı anlatımı için bkz. Huici Miranda 1956: 219-250.

1485'te Ründe (Ronda), 1486'da Muklın (Moclín), 1487'de Beleş Mâleka (Vélez Malaga) ve Mâleka (Málaga), 1489 yılında ise El-Meriyve (Almería) gibi Endülüs'ün büyük şehirleri teker teker Hıristiyanların eline geçiyordu.

Bu işgallerden sonra Müslümanların bir kısmı, henüz Hıristiyanlar tarafından işgal edilmemiş Endülüs şehirlerine yerleşmeyi tercih ettiler. Endülüs tamamen istilâ edilince de, Hıristiyan hâkimiyeti altında yaşamaktansa Kuzey Afrika'ya göç etmeyi seçtiler. Göç edenler, genelde şehrin ileri gelen ailelerine mensup ve ulemâ sınıfından olanlardı. Ancak göç edenlerin dışındaki büyük bir çoğunluk, kendi topraklarında kalmayı tercih ettiler. Hıristiyan hâkimiyeti altında yaşamaya başlayan tüm Müslümanlara *müdeccen*¹¹ (*mudéjar*) ismi verilir. Bu durumda, yapılan antlaşmalarda canlarına, mallarına, dinlerine, örf ve âdetlerine dokunulmayacağı teminatının verilmesi etkilidir. Daha önceki yıllarda da birçok Endülüs şehri işgal edilirken benzer teminatlar verilmiş ve Müslümanlara kendi topraklarında kalma hakkı tanınmıştı. Ancak antlaşmalarda zaman zaman ihlâller yapılmış ve Benî Ahmer (Nasrî Hanedanı) Emirliği'nin (1238-1492) başkenti olan Gırnata şehri teslim alınırken yapılan antlaşmanın hükümlerine de 1497 yılına kadar riayet edilmişti.¹²

Reconquista hareketinin, İber yarımadasında uzun zamandır özlem duyulan siyasi,¹³ askerî ve dinî birliği sağlayacağına inanılıyordu. Aslında Kastilya Prensesi Isabel (1474-1504) ve Aragon Prensi Fernando'nun (1479-1516), 19 Ekim 1469 tarihinde evlenmeleri ile birleşik bir imparatorluğun temelleri atılmıştı. 1474 yılında Isabel'in ağabeyi IV. Enrique'nin (1454-1474) ölümü üzerine Kastilya Kraliçesi olması, 1479 yılında da Fernando'nun babası II. Juan'ın ölümü üzerine Aragon Kralı seçilmesi ile iki krallık birleşmişti. Ancak aynı yönetim

11 *Mudéjar* kelimesi, Ortaçağ'da İspanyolca'ya girmiş ve Arapça *أندلس* (*müdeccen*) kelimesinin değişime uğramasıyla elde edilmiştir. Kelimenin etimolojisi incelendiğinde ise *ehlileştirilmiş* anlamına geldiği görülmektedir. Arapça'da, "bir yerde kendi isteğiyle kaldı, ikamet etti" anlamına gelen "de-ce-ne" fiilinden türemiş olduğunu söyleyenler de mevcuttur. Bkz. Chejne 1983: 100-101; Özdemir 1996: 248. Mehmet Özdemir'in Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi'nde yer alan "Müdeccenler" maddesinde ise: "Sözlükte "bir mekâna yerleşip kalmak, alışmak, uyum sağlamak" anlamına gelen *decc* kökünden türeyen müdeccen kelimesi "bulunduğu mekâna yerleşip kalmış, oraya uyum sağlamış" manasında..." şeklinde tarif edilmektedir (Özdemir 2006: 465). Bu kelime, İspanyollar'ın Müslümanlara ait toprakları ele geçirmelerinden sonra, Hıristiyan hâkimiyeti altında yaşamaya başlayan tüm Müslümanlar için kullanılan bir tabir haline gelmiştir. Osmanlı arşiv belgelerinde ise bu Müslümanlar için, *taife-i müdeccel*, ya da sadece *müdeccel* gibi kelimeler kullanılmıştır (Hess 1968: 3, dn. 6; Özdemir 1996: 248, dn. 21). *Mudéjar* (*müdeccen*) kelimesinin yerine, İspanya'da değişik kavramlar kullanılmıştır. Kelimenin anlamı hakkında daha geniş bilgi edinmek için bkz. Hess 1968: 3, dn. 6; Lea 2006: 14; Şeyban 2007: 115-117. Ayrıca müdeccenlerin yaşam şartlarını anlatan eserler için bkz. Boswell 1978; Coleman 2003; Kennedy 1996; Meyerson 1990; Read 1974. Meselâ, Katalonya ve Belensiye'de *sarazen* (Katalancası *sarraceno*, Latincesi ise *sarracenus*) ifadesi ön plana çıkmaktadır. Bu kelimenin etimolojik kökeni ise Sina'da yaşayan bir Arap kabilesine dayanır. Çölde yaşayanları kastetmektedir. Ortaçağ'da öncelikle Araplar'ı ve sonrasında da tüm Müslümanları tasvir ederken kullanılmıştır. Sarazenler hakkında daha ayrıntılı bilgi edinmek için bkz. Tolan 2002. Kastilya'da ise *Mağripli* anlamına gelen *moro* tabiri kullanılmaktadır. Ayrıca Portekiz'de *mouro forro* ifadesine rastlanmaktadır.

12 Hâlbuki Isabel ve Fernando, Müslüman halkın kendilerine tanınan hakların geri alınacağından şüphe ettikleri zaman, 29 Kasım 1492'de Allah'a yemin ederek, bütün Müslümanların inanç, çalışma ve ticaret yapma serbestliğine sahip olduklarını söylemişlerdi. Müslümanların kraliyetin özgür unsurları olduğunu ve yine kendi dinlerini özgürce yaşayabileceğini belirtmişlerdi. Bunun için bkz. Geddes 1709: 5; Gil Sanjuan 1979: 134; Thomson 1989: 252.

13 Her ne kadar *reconquista* sonucunda müşterek siyasi, askerî ve dinî kararlar alınması gerekiyorsa da, her iki hükümdarın kendi krallıklarında Müslümanlara karşı izledikleri siyaset farklılıklar gösteriyordu. Isabel daha katı bir tutum sergiler iken, Fernando iktisadî kaygıları ön planda tuttuğu için, daha ılımlı tavırları ile dikkat çekiyordu. Bu konu hakkında yazılmış ve daha geniş bilgi içeren eser için bkz. Meyerson 1990.

altında birleşmelerine rağmen, tek bir devlet olmaya yanaşmamışlardır. Gerek Isabel, gerekse Fernando, dışarıda kendi planlarına göre hareket ediyordu. Başka bir deyişle, tek bir kraliyet ailesinin var olduğu, farklı karakter ve bireyselliklere sahip iki devlet olarak kaldılar. Buna rağmen Isabel ve Fernando, paylaştıkları miras, kültür ve din çerçevesinde ortak bir genel siyaset izlemeyi tercih ettiler (Lee, 2004, s. 57).

Katolik hükümdarlar (los Reyes Católicos), yönetim birliği ile birlikte ülkede dinî bütünlüğü de sağlamak istediler. Dinî birliğin tesis edilmesi için ise en uygun yol, İspanyol engizisyonuna başvurmaktan geçiyordu. Papa IV. Sixtus (1471-1484) 1478 yılında Roma engizisyonundan ayrılmış bir İspanyol engizisyonunu onayladığında, Gırnata'daki Müslüman egemenliğine bir an önce son verme şartını öne sürmüştü. *Katolik hükümdarlar* bu şartı Gırnata'yı 2 Ocak 1492 tarihinde ele geçirerek yerine getirmiş oldular. Bundan sonraki adım ise, 31 Mart 1492 tarihinde olup, Hıristiyanlığı benimseyenler¹⁴ dışındaki bütün Yahudilerin ülkeden kovulacağına ilân edilmesi ile atıldı. Bu ferman 29 Nisan 1492'de yürürlüğe konulup, tüm Yahudilere 31 Temmuz 1492 tarihine kadar vaftiz olmakla ülke dışına sürülmek¹⁵ arasında tercih yapmaları için üç aylık bir süre tanındı. Böylece İber yarımadasında yüzyıllardır süregelen, Müslüman, Yahudi ve Hıristiyan olan insanlar arasında karşılıklı münasabah ve anlayışa dayanan *convivencia*¹⁶ geleneği de bozulmuş oluyordu.¹⁷

14 Bu insanlara, İspanyolca *dönmeler* anlamına gelen *conversos* denmektedir. Bazen de eski Hıristiyanlardan ayrılmaları için *yeni Hıristiyanlar* anlamını taşıyan *crisianos nuevos* tabiri kullanılmaktadır.

15 İspanya'dan sürülen Yahudiler ile alakalı bir kitap için bkz. Nirenberg 1996.

16 *Convivencia* kelimesini ilk defa İspanyol kültür tarihçisi, filolog ve edebiyatçı Américo Castro y Quesada (1885–1972) kullanmıştır. Castro, *reconquista* hareketinin, İspanya'ya yarardan çok zarar getirdiğini savunanlar arasında bulunmaktadır. *Convivencia* kelimesinin ayrıntılı şekilde anlatımı için bkz. Castro 1983: 200-209. 2015 yılı içinde yayımlanmış olan iki ayrı görüşe burada yer vermenin faydalı olacağı kanaatindeyim. Özdemir'e göre: XII-XV. yüzyıllar aynı zamanda İspanya'da Hıristiyan reconquista'sının başlayıp devam ettiği yıllardır. Bir diğer ifadeyle Hıristiyan devletler Endülüs topraklarını geri almak, Müslümanlar ise bu toprakları muhafaza etmek için canhıraş bir gayret sergilemişlerdir. Müslümanların mücadelesi "cihad"a, Hıristiyanların hamleleri haçlı savaşına dönüşmüştür. Bu yeni durum her iki tarafta da tolerans ikliminin gittikçe daralmasına, dinî azınlıkların haklarının kısıtlanmasına yol açmıştır. XII. yüzyıldan XIII. yüzyıla kadar Endülüs'e hükmeden Murâbitlar ve özellikle de Muvahhidler zamanında kilise yıkma, sürgün, hatta din değiştirmeye zorlama şeklindeki tasarruflar, cihad-haçlı savaş restleşmesinin Müslüman tarafındaki tezahürleri olarak göze çarpmaktadır. Benzeri tasarruflar Hıristiyan kesiminde de cereyan etmiştir. Endülüs Müslümanları Murâbitlar ve Muvahhidler zamanında yaşanan daralmayı Nasrîler (1232-1492) zamanında aşmayı bilmişlerdir. Nitekim bu devletin sınırları için Müslümanlarla birlikte Yahudi cemaati ve az sayıdaki Hıristiyan daha önce Emevîler döneminde olduğu gibi kendi dinleri ve örfleri üzerine yaşama imkânına yeniden kavuşmuşlardır. Buna mukabil Hıristiyan İspanya'da İber yarımadasının siyasî birliği kadar dinî birliğinin sağlanması da temel bir ilke olarak benimsendiğinden, kâh zorla Hıristiyanlaştırma kâh sürgünler yoluyla 1492'de Yahudi, 1609-1614 yılları arasında ise Müslüman varlığına son verilmiştir. Bu suretle Avrupa topraklarındaki bu ilk uzun süreli ve ciddi *convivencia* tecrübesi akamete uğratılmış, İspanya medeniyetini renklendiren ve zenginleştiren bu iki nüfus potansiyelinden mahrum bırakılmıştır. Yaşanan tarih bize, Müslümanların, Yahudilerin ve Hıristiyanların geçmişte, sorunların ve gerilimlerin varlığına rağmen, bir arada yaşayabildiklerini, birbirleriyle etkileşim içine girdiklerini, bu etkileşim sürecinin medeniyet alanında olumlu sonuçlar üretebildiğini, buna mukabil savaş ortamı ve ruhunun tolerans ortamını kolaylıkla tersine çevirebildiğini göstermektedir (2015: 57). García Sanjuán'a göre: Ortaçağ'da dinî azınlıklara yönelik hoşgörü veya hoşgörüsüzlükten bahsetmek anakronizme düşme tehlikesi doğurur. Günümüz kavramları o zamana ışık tutamaz, zira o zaman var olan özellikle hâkim sosyal değerler ve anlayışlara yabancıdır. Şüphesiz Endülüs'te dinî topluluklar arasında "birlikte yaşama"yı idealize etmek mümkün olmadığı gibi bu kadar uzun bir zaman dilimini kapsayan bütüncül bir değerlendirme yapma noktasında var olan diğer faktörler ve gerçeklikleri gözmeden gelecek Ortaçağ İber yarımadası tarihini basit bir ideolojik, siyasî, askerî ve dinî kavgayı indirgemek de hakkaniyetli olmasa gerek (2015: 115).

17 William D. Phillips ve Carla Rahn Phillips'in birlikte kaleme aldıkları *A Concise History of Spain* isimli eserini

Reconquista'dan Sonra Neler Değişti?

Reconquista hareketinin nihayete ermesiyle birlikte Müslümanların yaşamları büyük bir değişime uğradı. Çünkü 1492 yılı itibarıyla, İber yarımadasının tamamında dinî bir azınlık grubu olarak kabul edilmeye başlandılar.¹⁸ Ülkenin yönetimini elinde bulunduranlar, 1491 yılındaki Gırnata antlaşmasının şartlarına da önceden yapılan antlaşmalarda olduğu gibi tam olarak riayet etmediler.¹⁹ Yavaş yavaş günlük hayatı etkileyen kısıtlamalar yoğunlaşmaya başladı.

Gırnata antlaşmasının maddeleri her ne kadar Müslümanların zorlanmayacakları gibi görünse de buradaki Müslümanlar, İspanya'nın diğer bölgelerindekilerden daha önce kısıtlamalar ve zorunlu vaftizlerle yüz yüze geldiler. Meselâ Gırnata'da yaşayan *Müslüman erkekler, XVI.* yüzyılın başından itibaren dinlerinin anlaşılması için, başlarına taktıkları şapkalarda mavi renkli bir yarımay simgesini taşımak zorundaydılar. Bu kurala riayet etmedikleri takdirde cezaya çarptırılıyorlardı. Belensiye ve Aragon bölgelerindeki *müdeccenler (mudéjares)*, onlardan yaklaşık yirmi yıl sonra zorunlu vaftizle yüzleşmek durumunda kaldılar.²⁰

Müslümanlar ya da daha genel anlamda Hıristiyanlık haricindeki diğer dinlere mensup olanlara uygulanan kısıtlamalar, çok öncelere dayanıyordu. Meselâ, León Kralı VI. Alfonso (1065-1109) döneminde her türlü dinî özgürlük verilmesine rağmen, 1177 ile 1179 yılları arasında gerçekleştirilen III. Lateran Konsili'nde, hem dinî anlamda özgürlük hem de herkesin kendi istediği dilde konuşma özgürlüğü kısıtlanıyordu. Papa III. Innocent (1198-1216), 1215 yılında

"Diversity in medieval Spain" başlığını taşıyan üçüncü bölümünde, Müslümanların, Yahudilerin ve Hıristiyanların birlikte yaşamaları ele alınmaktadır. Bkz. Phillips ve Rahn Phillips 2015: 47-81. Henry Kamen, Müslümanlar, Hıristiyanlar ve Yahudilerin karşılıklı etkileşim içinde bulunduğu bu çok kültürlü durumun (*convivencia*), yarımada olağanüstü bir saygı ortamı oluşturduğuna vurgu yapmaktadır. Bunun bir benzerinin ise belki sadece Osmanlı İmparatorluğu hükümiyetindeki Macar topraklarında görüldüğünden bahsederek biraz iddialı bir yorum yapmaktadır (1998: 2).

18 Hıristiyan hukuku ve tarihteki Müslümanların statüsünü ele alan bir makale için bkz. Tolan 2015b: 166-188.

19 Hıristiyan hükümdarlar *reconquista* süreci boyunca da Müslümanların dinî birliklerini sağlamak adına, her türlü kanunî haklarını talep edeceklerini biliyorlardı. Bu konu hakkında Mikel de Epalza (1992), şöyle görüş bildirmektedir: Sobre el origen del Islam en Al-Andalus, los moriscos y los musulmanes en general consideraban que el establecimiento de su poder político en la península era perfectamente legítimo, al menos por tres grupos de razones. Primero, porque la voluntad divina era que todo el orbe terráqueo estuviera bajo el dominio del poder político islámico, representado por el Estado del Profeta Mahoma (Muhámmad) y de sus sucesores y de los delegados de estos últimos. Segundo, porque los ejércitos islámicos habían vencido en épica batalla al poder político visigótico, imperante en toda la península, logrando así el traspase del legítimo poder de aquella dinastía al del aún más legítimo de los califas omeyas de Damasco. Tercero y más democráticamente, porque la mayoría absoluta de los habitantes de la península –los antepasados de la mayoría de los moriscos – se habían convertidos al Islam y habían vivido durante siglos como musulmanes en los territorios peninsulares (s. 41). Tercümesi ise şöyledir: *İslâmiyetin Endülü's'teki kökeni hakkında*, Mağribiler ve Müslümanlar genellikle yarımada siyasi iktidarın tesisinin tamamen meşru olduğunu, en azından üç sebepten ötürü, kabul ederler. Birincisi, çünkü, tüm dünyanın, Hz. Muhammed ve onun halefleri ve daha sonraki temsilcileri tarafından temsil edilen *İslâmiyetin* siyasi gücü altında olması Allah'ın isteğidir. İkincisi, çünkü, *İslâm orduları Vizigotlar'ın siyasetine muktedir olmak için destansı şekilde savaşlarda* galip gelerek bütün yarımada hâkim oldular ve Emevi hanedanının meşru gücünü kullanarak, Şam'daki Emevi halifelerinden daha meşru olmayı başardılar. Üçüncüsü ve en demokratik olanı ise, çünkü, yarımada yaşayanların büyük çoğunluğu- kripto-Müslümanların büyük çoğunluğunun ataları- Müslüman olmuştu ve yüzyıllardır yarımada Müslümanlar olarak yaşamışlardı.

20 Ayrıntılar için bkz. Dressendörfer 1971: 23.

yapılan IV. Lateran Konsili'nde hem Yahudilerin²¹ hem de Müslümanların aleyhinde kararlar çıkarttırmıştı. Bu konsilde, Katalonya ve Belensiye'de yaşayan Müslümanlar (*sarazenler*) ve Yahudilerin tefrik edici kıyafetler giyip, dinlerini gösteren bir işaret takmaları gerektiğini ifade eden buyruk karara bağlandı. Bu karar, hem aşağılayıcı hem de tehlikeliydi. Çünkü, şehirler arasındaki emniyetsiz yolları kullanan tüccar ve katırcılar, kıyafetleri dolayısıyla hakarete ve kötü muameleye maruz kalıyordu (Lea, 2006, s. 20). İngiliz tarihçi Henry Kamen (d.1936-...), XIII. yüzyıldan itibaren Yahudi karşıtı kanunların Avrupa'da yaygınlaştığından bahsetmekte ve Fransa'daki Arles Kilise Konseyi'nin 1235 yılında Yahudilerin tespit edilebilmeleri için kalplerinin üzerinde dört parmak eninde sarı renkli bir yama taşımaları emrini verdiğini eklemektedir (1998: 9).

1300 yılında ise Aragon'da yaşayan Müslümanların saçlarını, kendilerini tanıttıkları şekilde kesmelerini zorunlu kılan bir kanun çıkarıldı. 1371 yılında Kastilya'da II. Henry (1366-1367) Toro *yüksek mahkemesinin* (Córtes) ricası üzerine tüm Müslüman ve Yahudilerin üzerlerinde dinlerini gösteren bir işaret (sol omuzlarına kırmızı bir daire) takmalarını emretti. Bu emir pek sıkı uygulanmadı. Ancak, buyruğun uygulamasının sıkılaştırıldığı dönemlerde, şehirler arasındaki yollarda pek çok cinayete yol açtığı arşiv kayıtlarında belirtilmiştir (Lea, 2006, s. 20-21).

1388 yılında gerçekleştirilen Palencia Konsili'nde, Hıristiyanlar ile Müslümanların ve Yahudilerin arasındaki tüm zaruret dışı olan münasebetlere ağır cezalar getiren, Hıristiyanlar resmî geçit yaparken hem Müslümanların hem de Yahudilerin dizleri üstüne çökmelerini ve tüm Hıristiyan yortularını kutlayıp, bu zamanlarda çalışmaktan sakınmalarını şart koşan dinî kanunlar çıkarıldı (Lea, 2006, s. 23).

Kastilya Kralı II. Juan (1406-1454) zamanında, bilhassa Yahudilerin sosyal yaşamları kısıtlanmış ve dinlerini belirten kıyafetler giymeleri zorunlu hale getirilirken, devlet kademelerinde yer almaları yasaklanmıştı. Ayrıca Müslümanlar için de kıyafet ve sosyal yaşam bakımından bazı kısıtlamalar getirilmişti. Meselâ 1412 yılında çıkarılan bir kanunda ilk sırayı işgal eden mesele; Müslümanların ve Yahudilerin her yerde sadece tek kapısı olan, etrafı duvarlarla çevrili mahallelerde oturmalarıydı. Bu durum kendilerine tebliğ edildikten sekiz gün sonra bu mahallelere yerleşmemiş olanlar, bütün mallarını kaybetmenin yanında kralın takdiri doğrultusunda muhtelif cezalara çarptırılırlardı. Diğer taraftan, etrafı duvarlarla çevrilmiş bu yasak mahallelere giren Hıristiyan kadınlara da çok ağır cezalar verilirdi (Lea, 2006, s. 23-24).

Müslümanlar, Yahudiler ile kıyaslandığında daha az tehdit unsuru olarak görüldüklerinden, onlara karşı yapılan kısıtlamalar biraz daha müsamahalı idi. Bunda, Yahudilerin Müslümanlardan daha yüksek mevkilerde yer almalarının etkisi fazlaydı. Ayrıca, Müslümanlar tarım, hayvancılık, kasaplık, marangozluk, dokumacılık, boyacılık ve benzeri iş kollarında çalışan kalifiye işçilerden oluşuyordu. Bu sayılan iş kollarında, Hıristiyanlardan daha maharetli idiler.²² İspanyollar, 1609-1614 yılları arasındaki büyük sürgünden sonra, ülke ekonomisindeki olumsuzlukları görünce, Müslümanların iktisadî hayata olan katkılarının farkına vardılar.²³

21 Yahudilerin maruz kaldığı sürgünlerle ilgili bir makale için bkz. Tolan 2015a: 9-29.

22 Bu konu üzerine Janer'in tespitleri için bkz. Janer 1857: 47-50.

23 Sürgünün İspanya'nın ekonomisine olan olumsuz etkilerinin değerlendirmesi için bkz. Harvey 2005: 362-366; Kamen 1998: 227-228.

Müslümanların 1492 yılından sonraki hayat şartları, âdetleri, kıyafetleri hakkında bilgi sahibi olabilmemiz açısından iki seyahatname önem taşımaktadır. Bunlardan birincisi, Feldkirch'de (Avusturya) doğmuş, hem tıp hem de coğrafya eğitimi almış Hieronymus Münzer'in²⁴ (d.1447-ö.1508) yazmış olduğu 1494-1495 yıllarını kapsayan *Itinerarium siue peregrinatio excellentissimi viri artium ac vtriusque medicine doctoris Hieronimi Monetarii de Feltkirchen civis Nurembergensis* isimli seyahatnamedir. Münzer, yolcuğuna Nürnberg'den (Almanya) 14 Ekim 1494 tarihinde başlamıştır. Sonra Ulm, Bodensee, İsviçre ve Fransa'nın güneyinden geçerek İspanya'ya ulaşmıştır. *İber yarımadasında* Katalonya, Belensiye, Gırnata, Portekiz, Kastilya-León ve Nebra'yı (Navarra) dolaşarak Nürnberg'e geri dönmüştür.²⁵

İkinci seyahatname ise, Arnold Ritter von Harff²⁶ (d.1471-ö.1505) isminde bir asilzadenin hacı olmak maksadı ile çıkmış olduğu yolculuğun sonucunda yazılmıştır. 25 yaşındaki von Harff, yolcuğuna ailesinin XIII. yüzyıldan beri yaşamakta olduğu Köln (Almanya) şehrinden 7 Kasım 1496 tarihinde başlamıştır. Köln'den sonra İtalya, Suriye, Mısır, Arabistan, Habeşistan, Filistin, Türkiye, Fransa ve son olarak da İspanya'yı ziyaret etmiştir. Eve dönüşü ise 9 ya da 10 Kasım 1498 tarihidir.

Arnold Ritter von Harff, Hieronymus Münzer ile kıyaslandığında daha fazla ülke gezdiği için, İspanya ile ilgili anlattıkları daha sınırlıdır. Bunun yanında her ikisinin yola çıkış amaçları aynı olmadığından, dikkat ettikleri ya da değer verdikleri de farklılık gösterir. İkisinin de Hıristiyan olması münasebetiyle seyahatnamelerinde yer yer önyargılı ifadelerle rastlanmaktadır. Yine de Müslümanların *reconquista* hareketinin tamamlanmasından sonraki hayat şartlarını dışarıdan bir gözlemcinin izlenimlerine dayanarak okumak faydalı olacaktır.

12 Şubat 1502 tarihinde ilân edilen bir ferman²⁷ ile Kastilya'daki Müslümanların kökünün kazanması istenir. Bu tarihten itibaren Kastilya'daki tüm Müslümanlar Hıristiyan sayılır. Zorunlu Hıristiyan olma durumu, terminolojide de değişiklik meydana getirir. Önceleri *mudéjares* olarak adlandırılan Müslümanlar, şimdi ise *nuevos cristianos convertidos de moros* ya da daha kısa şekli ile *moriscos* olarak kabul görmüştür (Dressendörfer, 1971, s. 20; de Epalza, 1992, s. 17; Harvey, 2005, s. 2).

24 İsmi Jerónimo Münzer olarak da söylenmektedir. Seyahatnamesini Latince yazmıştır. Başlığını ise, *Itinerarium siue peregrinatio excellentissimi viri artium ac vtriusque medicine doctoris Hieronimi Monetarii de Feltkirchen civis Nurembergensis* olarak belirlemiştir. 1920 yılına kadar basılmamış olan bu seyahatname, ilk defa L. Pfandl tarafından *Revue Hispanique*'de "Itinerarium Hispanicum" başlığı ile yayımlanmıştır. Daha sonra kitap şeklinde muhtelif baskıları olmuştur. Meselâ bunlardan birisini, *Viaje por España y Portugal: Reino de Granada (1494-1495)* ismiyle Fermín Camacho Evangelista editörlüğünde 1987 yılında Ediciones TAT yayımlamıştır.

25 Hieronymus Münzer'in seyahatnamesi hakkında daha ayrıntılı bilgi edinmek için bkz. Goldschmidt (t.y.); Herbers 2002: 37-38. Herbers, Münzer'in seyahatnamesinde İber yarımadasında gördüklerini ne kadar ayrıntılı olarak anlattığından ve bölgesel farklılıklara yer verdiğiinden bahsetmektedir. Ayrıca Münzer, Müslümanların kültür ve mimarisine olan hayranlığını da dile getirmektedir. Coleman ise, eserinin ilk sayfasında (2003), Münzer'in Gırnata şehrinde iken yaklaşık 200 camiden aynı anda günde beş vakit okunan ezan sesinden etkilenmesini anlatan eserine (1987: 37) atıfta bulunmaktadır.

26 Arnold Ritter von Harff'in seyahatnamesi ilk kez 1860 yılında Köln'de Eberhard von Groote tarafından yayımlanmıştır. Bkz. von Groote ve Lempertz H. 1860. Daha sonra da isim değişikliği ve editörlerin farklılığı dolayısıyla çeşitli baskıları olmuştur. Meselâ bkz. Brall H. ve Reichert F. 2007. Ayrıca ayrıntıları için bkz. Herbers 2002: 39-40.

27 Kraliyetin yayımladığı fermanlar ve aldığı kararlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Kılıç 2015: 69-85.

*Moriscos*²⁸ tabiri kendi istekleriyle ya da kendi istekleri dışında Hristiyanlığa giren bütün Müslümanlar için kullanılmıştır. Ancak bu Müslümanlar gerçekte Hristiyan olmamış, ama Hristiyan gibi görünmüşlerdir. *Morisco*²⁹ kelimesinin kökeni Latince *Kuzey Afrikalılar* anlamına gelen *mauri* kelimesinin değişime uğrayıp, İspanyolca'ya *moro şeklinde girmesine dayanmaktadır*. Önceleri sadece Müslüman anlamını taşıyan *moro* kelimesine küçültme ve aşağılama anlamlarını da katmak için *-isco* eki getirilmiştir.

1492 yılı öncesinde, ister Yahudi ister Müslüman olsun, din değiştirip, Hristiyan olanlara İspanyolca *dönmeler* anlamına gelen *conversos*³⁰ denilmekteydi. Bunun yanında, Hristiyanlığı benimseyen Yahudiler için *judeoconversos* tabiri bulunmaktaydı. Ancak 1492 yılından sonra *conversos* kelimesi, sadece Yahudileri betimlemek için kullanılmıştır. Hem Müslümanların hem de Yahudilerin doğuştan Hristiyan olanlardan ayrılmaları içinse, *yeni Hristiyanlar* anlamına gelen *crístianos nuevos* tabiri kullanılmaya başlanmıştır. Dressendörfer, *crístianos nuevos* kelimesinin resmî hukukî yazışmalardaki tanımını "Neophytus is propriè dicitur, qui ex Judaica lege aut Mahometica vel Ethnica nuper legem Christi professus fuerit."³¹ şeklinde gösterildiğini belirtmektedir (Dominguez Ortiz, 1971, s. 261'den akt. Dressendörfer, 1971, s. 20).

Müslümanların 1502 yılından itibaren zorla Hristiyanlaştırılmalarından sonraki yaşam şartları, bölgesel olarak farklılıklar gösteriyordu. Meselâ Belensiye gibi bölgelerde daha yoğun gruplar halinde bulunurlarken, Kastilya'da dağınık halde yaşamlarını sürdürüyorlardı. Her şehrin Müslümanlara ait olan yerleşim yerinin ismi *morería*³² idi. Burada *aljama*³³ adı verilen ve şehrin idaresini sağlayan bir kurum halka hizmet etmekte idi. *Aljamalar* Müslümanların dinlerini ve kültürlerini yaşayabildiği ve onlar için sığınak haline gelmiş olan birimlerdi.

Kripto-Müslümanların (moriscos) ekonomik bakımdan durumları da bölgelere göre değişiyordu. Belensiye ve civarında yaşayanlar İspanya genelinde en yüksek ekonomik güce sahip olanlardı. Kastilya, Gırnata ve Aragon Müslümanları daha çok marangozluk, doku-macılık, boyacılık, nalbantlık, sepetçilik, katırcılık ve terzilik gibi iş kollarında çalışıyorlardı (Rawlings, 2006, s. 73; Janer, 1857, s. 47-50).

Müslümanların lisanları da zaman içinde değişime uğramıştı (de Epalza, 1992, s. 51). Hem yaşantıları, âdetleri, kıyafetleri, lisanları ile uyum sağlayan, Araplaşmış anlamında *musta'ra-be*³⁴ (*mozarabe*) olarak adlandırılan Hristiyanları etkilediler, hem de onlardan etkilendiler.

28 *Moriscos* olarak adlandırılan *kripto-Müslümanların* hayat şartlarını anlatan eser için bkz. Domínguez Ortiz ve Vincent 1978.

29 Kelimenin anlamı hakkında daha geniş bilgi için bkz. Baysun 1979: 428-429; Benafri 1989: 39, dn. 105; Harvey 2005: 2-5; Hitti 1980: 880 dn. 264; Lea 2006: 58; Meyerson 1990: 7; Özdemir 2005: 288; Şeyban 2007: 117.

30 Bu konuyla alakalı daha ayrıntılı bilgi edinmek için bkz. Ingram 2009.

31 Türkçesi ise şöyledir: Neofit tam olarak Yahudi hukuku veya Müslüman ya da kısaca inançsız hukuku anlamına gelmektedir.

32 Tanımı için bkz. Meyerson 1990: 100.

33 Las aljamas o comunidades musulmanes tenían reconocimiento legal en los reinos hispánicos, a lo largo de toda la Edad Media, sobre todo a efectos fiscales y de organización interna de la comunidad y solución de sus problemas y conflictos (de Epalza 1992: 101). Tercümesi ise şöyledir: *Aljamalar* ya da Müslüman toplulukları, bütün Ortaçağ boyunca İspanyol krallıklarında, topluluğun ekonomik ve düzenin sağlanmasını gerektiren durumlarında, problemlerin ve ihtilafların çözümünde etkili olan bir birim olarak meşru kabul edilmişlerdir. Ayrıca *aljama* tanımı için bkz. Meyerson 1990: 101.

34 Haklarında ayrıntılı bilgi için Mikel de Epalza'nın "Mozarabs: An Emblematic Christian Minority in Islam al-Andalus" isimli makalesine bakılabilir.

Kastilya ve Aragon bölgelerindeki birçok *moreriada*³⁵ yaşayan kripto-Müslümanlar, *aljamía* ya da *aljamiado*³⁶ denilen bir lisan geliştirmişlerdi. 1502 yılından sonra engizisyon tarafından kendi lisanlarını kullanmaları yasaklanıp sadece Kastilce konuşmaları zorunlu hale gelince, onlar da bu yola başvurmuşlardı (de Epalza, 1992, s. 115).

Belensiye ve Katalonya bölgelerindeki birçok *moreriada* yaşayan kripto-Müslümanlar ise, diğer bölgelerden biraz daha farklı olarak Arapça-Katalanca karışımı ve bunun Belensiye aksanına uygulanışı sonucunda yeni bir lisan vücuda getirmişlerdir (de Epalza, 1992, s. 115). Müslümanların çoğunun, 1609-1614 yılları arasındaki büyük sürgüne³⁷ gelindiğinde kullanılması zorunlu hale getirilen Kastilce'yi öğrendikleri farz edilirse, en azından bu konuda asimile olduklarından bahsetmemiz mümkün olabilir.³⁸

Amerikalı tarihçi Leonard Patrick Harvey (d.1929- ...) eserinde, *aljamía* kelimesinin İspanyol Kraliyet Akademik Sözlüğü'ne (*Real Academia Española, Diccionario de la lengua española*) göre iki farklı anlamı olduğundan bahseder. Bunları şöyle tarif eder: "*Aljamía* Mağribiler'in Kastilce'ye verdikleri isimdir. Özellikle kripto-Müslümanların (moriscos), Arap harfleriyle yazdıkları İspanyolca için kullanılmaktadırlar"³⁹ (Harvey, 2005, s. 129).

İspanyol tarihçi Mikel de Epalza (d.1938- ö.2008) ise, kripto-Müslümanların, *aljamía* ya da *aljamiado*⁴⁰ lisanını geliştirme amaçlarını Osmanlılar'dan etkilenmelerine bağlar. Ona göre, İstanbul'un fethiyle beraber, Endülüs Müslümanlarının Türkler'e olan ilgisi artmıştır. Türkler, Arap harflerini kullanarak nasıl yeni bir lisan geliştirmişler ise, onlar da yine bu harfler vasıtasıyla yeni bir lisan meydana getirmek için uğraşmışlardır (de Epalza, 1992, s. 280).

Engizisyon

Engizisyon (*la Inquisición*) teriminin kökeni Ortaçağ Latince'sinde kullanılan *inquisitio* kelimesine dayanır. Ortaçağ sonlarına doğru kademeli olarak yeniden yürürlüğe giren Roma hukukuna dayalı her türlü mahkeme sürecini kasteder (Peters, 1989, s. 12). Kelime anlamı olarak *engizisyon* bezdirici soruşturma ve sorgulama demektir (Demirci, 1995, s. 238). Dinin aleyhinde olan suçları soruşturmak ve cezalandırmak için kurulmuştur (Montaner, 2000, s. 2). Sorgulama görevini yürüten kişiler ise *engizitör*⁴¹ olarak adlandırılırlar.

35 *Aljama* ve *morería* hakkında daha geniş bilgi edinmek için bkz. Boswell 1978.

36 *Aljamiado* terimi, Arapça *el-Acemiyye* kelimesinin İspanyolca'ya uyarlanmış şeklidir. Bilindiği gibi Arapça'da, Arap olmayanlar için *el-Acem*, konuştukları diller için de yabancı lisan anlamına gelen *el-Acemiyye* denmektedir. Bundan dolayı kripto-Müslümanların (moriscos) Arapça harfleriyle yazdıkları İspanyolca için de aynı terim kullanılmıştır. Bkz. Özdemir 1997: 143.

37 Sürgünün aşamaları için bkz. Kılıç 2015: 129-149.

38 En el momento de la expulsión, resumiendo, se puede decir que un gran parte de los moriscos eran bilingües, especialmente los de origen granadino, valenciano, andaluz en general, aragonés, murciano y catalán, y que eran muy pocos los monolingües (de Epalza 1992: 117). Tercümesi ise şöyledir: Sürgün sırasında, gizli-Müslümanların büyük çoğunluğu, ki özellikle Gırnata, Belensiye ve Endülüs kökenli olanları, iki lisanı da konuşuyordu. Aragon, Mürsiye ve Katalan kökenli olanların çok azı bir lisanı konuşabiliyordu.

39 "Nombre que daban los moros a la lengua castellana. Hoy se aplica especialmente a los escritos de los moriscos en nuestra lengua con caracteres arábigos."

40 Pablo Roza makalesinde, *aljamiado* lisanını kullanmalarının engizisyon mahkemesinde "büyü" olarak bile görülebildiğini anlatmıştır. Bu makale için bkz. Roza 2014: 555-578.

41 Ortaçağ engizitörlerinin hayatları hakkında daha detaylı bilgi edinmek için bkz. Sullivan 2009.

Engizisyon terimi XII. yüzyılın ortalarından itibaren özel bir anlam kazanmıştır. Katolik kilisesi mahkemeleri tarafından idare edilen ve Katolik inancının dışında ortaya çıkan diğer inanç ve anlayışlara karşı uygulanan bir yargılama ve cezalandırma işlevi haline gelmiştir (Schäfer, 2014). Katolik inancına aykırı davranışlar *sapkın* olarak adlandırılmışlardır. 1100 yılından önce Katolik kilisesi, kimin *sapkın* olduğuna karar verip, onu dinî bir sistem dâhilinde, işkence yöntemleri kullanmadan cezalandırır ve zindana kapatır. Ölüm cezası din adamlarına göre İncil'e aykırı olduğundan uygulanmazdı (Blötzer, 1910). Engizitörler bir mahkûmun sapkınlığından dönmemesi ya da yeniden sapkınlığa düşmesi halinde, onu *animadversio debita* (yerel hukuka göre verilen cezanın ismi) için resmî (seküler) otoriteye teslim ederler ve bu ceza da genellikle suçlunun yakılması şeklinde uygulanırdı (Peters, 1989, s. 67).

Sapkınların sayılarının artması, siyasî ve dinî otoritelerin önlemler almasına sebep olmuştur. Bu önlemlerin en önemlisi onları *aforoz*⁴² (Latince *excommunicatio*) etmek yani dinden çıkarmaktır. Aforozla sapkınlar kovuşturulmaya başlanmış ve bu sorumluk piskoposların yetkisine verildiği için, *Piskoposluk engizisyonu* olarak adlandırılmıştır. Bu engizisyon, Papa III. Lucius'un (1181-1185) zamanında 1184 yılında Fransa'nın güneyinde yer alan Languedoc'da kurulmuş ve 1229 yılına kadar faaliyetine devam etmiştir. Papa III. Lucius 1184 yılında *Ad abolendam*⁴³ isimli bir kararname yayımlayarak, herkesi sapkın Hıristiyan mezhepleri ile mücadeleye davet etmiş ve buna katılmayanların kilise tarafından aforoz edileceğini belirtmiştir (Blötzer, 1910; Basting, 2013a).

Piskoposluk engizisyonu, Fransa'da 1208 yılında Papa III. Innocent'in (1198-1216) zamanında farklı bir karakter kazanmıştır. Papa III. Innocent ülkenin her yerine, o yerin piskoposlarından bağımsız hareket eden ve sapkınlar zulmetmek için yanlarında seküler kuvvetlerin de bulunduğu Papalık elçileri göndermiştir. Albililer tarikatının üyeleri bu zulmün ilk hedefi haline gelmiş, binlercesi katledilmiş ve işkenceye maruz bırakılarak kökleri kazınmıştır. Yürütülen bu mücadele, *Piskoposluk engizisyonunun* başladığını haber vermektedir (Goodrich, 1828).

Piskoposlar, buldukları bölgedeki sapkınları tespit edip yargıladıktan sonra, cezalandırılmaları için sivil makamlara teslim ederdi. Ancak, *Piskoposluk engizisyonu* sapkın hareketlerin yaygınlaşmasını engelleyemediğinden, Papalık yeni tedbirler almak durumundaydı. Bu yüzden de kendi görevlerini soruşturma ve yargılama işini gerçekleştirmek için tam yetkiyle bütün bölgelere gönderdi (Peters, 1989, s. 55- 57). Böylece, *Piskoposluk engizisyonu* yerini Papa IX. Gregory (1227-1241) zamanında 1229 yılında kurulan *Papalık engizisyonuna* bıraktı.

Engizitörlerin uygulamaları bölgelere ve şartlara göre değişse de, engizisyon kural-ları zamanla gelişme kaydetmiştir. Tanınmış engizitörlerden biri olan Bernard Gui,⁴⁴ (d.1261-ö.1331) XIV. yüzyılın başlarında engizitörlere sorgulamalar ve uygulamalar hakkında tavsiyeler veren, *Practica Inquisitionis Heretice Pravitatis*⁴⁵ isimli eserini yazmıştır. Demirci,

42 Latince *excommunicatio* olan *aforoz* Türkçe'ye, Yunanca *dışarıda bırakma, dışarı çıkarma, kovma* anlamlarına gelen *aphorozein* kelimesinden geçmiştir. Ayrıntılar için bkz. Şahin 1988: 412-413.

43 *Kaldırılmak zorunda olanlar* anlamına gelmektedir.

44 Bernardo Gui ya da Bernardus Guidonis olarak da bilinmektedir. Ortaçağ'ın sonlarına doğru Dominiken engizitörü olarak görev almıştır. V. Clement'in Papalığı (1307-1323) zamanında, Lodève (Fransa) başpiskoposu olduğu sırada, Toulouse'daki Albililer tarikatının üyelerine karşı yürüttüğü mücadelesi ile tanınmıştır.

45 Bu kitapta sorgulama esnasında sorulacaklara dair örnekler de verilmiştir. Bazıları için bkz. http://www.cathar.info/121207_guiwaldensians.htm. Bu kitap, Petra Seifert ve Manfred Pawlik'in birlikte Almanca'ya tercüme etmeleri sayesinde, *Das Buch der Inquisition: Das Originalhandbuch des Inquisitors Bernhard Gui* ismiyle 1999'da Augsburg'da yayımlanmıştır. Ayrıca Gui'nin bu kitabı, yeniden gözden geçirilerek Janet Shirley'nin editörlüğünde, *The Inquisitor's Guide: A Medieval Manual on Heretics* ismiyle 2006 yılında Ravenhall Books tarafından İngiltere'de basılmıştır.

Practica Inquisitionis Heretice Pravitatis gibi kitaplara göre engizisyon mahkemelerinin çalışma prensipleri hakkında şu bilgileri verir: Engizitörler dinden uzaklaşmakla suçlanan kişilerin buldukları yerlere giderlerdi.⁴⁶ Buralarda mahallî ruhban zümresinden (*comisario*) veya güvenilir halktan ihbarcılarca suçlanan kimseler davet edilir, kendilerine otuz günlük bir *inayete erişme* süresi⁴⁷ tanınır, gelmeyenler aforoz edilip bir papaz ve şahitlerle birlikte resmî makamlarca celbedilerek hapse konulurdu. Bu süre içinde samimi olarak itirafta bulunanlar ağır cezalardan kurtulur, lütuf zamanlarından faydalanırdı. Engizitör önce vaaz eder, onları yanlış görülen inançlarından döndürmeye çalışır, sonuç alamazsa kendisinin ya da vekilinin başkanlık ettiği iki şahit, bir noter veya kâtipten oluşan mahkemesini kurar, soruşturmayı başlatırdı. Önce sanığa bildiklerini açıklayacağına dair yemin ettirilir, söyledikleri Latince kaydedilirdi. Sanıklara, isimleri saklı tutulan ihbarcılarının bildirdikleri hususlar okunurdu. En az iki kişinin sanığı suçlaması gerekiyordu. Sanık kendisini bir defa savunabilirdi ve ihbarcılarının adlarını söylediği takdirde serbest bırakılırdı. Suçu kabul ederse durumuna uygun bir ceza verilirdi; eğer reddederse hapse gönderilip beklenir, itiraf etmezse işkenceye başvurulurdu. Engizitör bütün suçluları sorguladıktan ve bulunamayanları aforoz ettikten sonra en hafif cezalardan (âyin esnasında kırbaçlanma, kiliseleri ziyaret, hac, fakirlere yardım, sarı haç taşıma gibi) ölüme kadar değişen mahkûmiyetleri ilân ederdi. Mahkeme kararları sivil ve dinî otorite huzurunda okunurdu. Yanlış inanç ve kanaatlerinde direnenler diri diri yakılmak üzere sivil otoriteye teslim edilir, ağır cezalara çarptırılanların malları müsadere edildiği gibi mirasçıları da kamu işlerinden men edilirdi. Öldükten sonra suçlu olduğu anlaşılan kişinin naaşı mezardan çıkarılarak yakılırdı. Ölüme mahkûm edilen suçlu pişman olduğunu belirtir ve samimiyetle tövbe ederse cezası ömür boyu hapse çevrilirdi (Demirci, 1995, s. 239-240).

İspanyol Engizisyonu

Engizisyon, Fransa ve İtalya'dan sonra Almanya'ya, oradan Bohemya, Macaristan ve İskandinav ülkelerine kadar yayılmıştır. İspanya'da engizisyon⁴⁸, Katolik kilisesinin karakteri-ne ve dinî olduğu kadar sosyal problemlere göre de şekillenmiştir.

İspanya'da 1391 yılındaki katliamlardan⁴⁹ sonra, Hıristiyanların Yahudilere ve anne babaları Yahudi olan *dönmelere* (*conversos*) karşı olan tavırları daha da sertleşti. Birçok Hıristiyan, *dönmelerin* buldukları yüksek makamları kıskanır hale gelmişti. Bunların sonucunda, 1412 yılında Belensiye'de Yahudilerin aleyhine olan yasalar yürürlüğe konuldu. 1449 yılında da Tuleytula'da *dönmelerin* kamu hizmetinden men edilmelerini öngören yasa ilân edildi. Bu yasa, *mahkûmiyet yasası* anlamına gelen *Sentencia-Estatuto* ismini taşımakta idi. Aynı zamanda da, daha sonraki yıllarda yürürlüğe konulacak olan *kan saflığı* (*limpieza de sangre*⁵⁰) yasalarının ilkiydi.

46 Tomás de Torquemada'nın 1498 yılındaki talimatlarına göre engizitörler, İspanyol engizisyonu için ant içmemiş bütün kasabalara gitmeliydiler. Bu ziyaretler 1517 yılında her dört ayda bir gerçekleştirilirken, 1581 yılına gelindiğinde yılda bir sefere kadar gerilemiştir. Bkz. Kamen 1998: 179.

47 Bilgi için bkz. Kamen 1998: 174-175.

48 İspanyol engizisyon mahkemelerinin kayıtlarına bakıldığında, bu engizisyonu beş aşamada değerlendirmenin mümkün olduğu görülmektedir. Bu aşamalar için bkz. Kamen 1998: 198; Montaner 2000: 2.

49 1391 yılında meydana gelen olayların ayrıntılı bir şekilde anlatımı için bkz. Longhurst 1964: 34-52.

50 Hıristiyanların geliştirdiği ve soylarına hiçbir şekilde Yahudi ya da Müslüman kanı karışmadığını belli etmek amacı ile kullandıkları bir kavramdır.

Fransiskan rahip Alphonso de Spina⁵¹ ise, 1471 yılında ilân ettiği *Fortalitium fidei contra judeos, sarracenos aliosque christianae fidei inimicos* (Yahudiler, Müslümanlar ve Hıristiyan inancının diğer düşmanlarına karşı kuvvetli inanç ile) başlığını taşıyan yerme yazısı ile İspanyol engizisyonunun kurulmasını hazırlayan kişiler arasında idi.

İşbiliye'deki San Pablo Dominiken manastırının keşişlerinden Alonso de Ojeda da bütün enerjisini, kraliyeti Yahudilerin ve sahte dönmelerin sebep olduğu tehlikeden haberdar etmek için harcıyordu (Kamen, 1998, s. 43). Alonso de Ojeda, 1478 yılında safkan Katolik bir muhbirden kendisine gelen uyarı üzerine, *dönmelerin* yaşadığı mahalleye inceleme yapmaya gitti. Sonrasında ise, Kurtuba'daki kraliyet mahkemesine gidip, İşbiliye'deki *dönmelerin* ve Yahudilerin, tam da kutsal saydıkları paskalya haftasında, inançlarına nasıl hakarete bulduklarına *şahit olduğunu dile getirdi*. Fernando ve Isabel, keşişin anlattıklarını duyunca ülkelerinde Hıristiyanlık hakkında kötü hisler besleyen insanlardan haberdar oldular. Bunun üzerine, Roma'daki İspanyol elçisine Papa ile görüşüp, İspanya'da ayrı bir engizisyon kurulmasına izin vermesi için aracılık etmesini istediler (Gordon, 2008, s. 2; Kamen, 1998, s. 43; Longhurst, 1964, s. 79). Henry Kamen (d.1936-...), tarihçilerin 1477 yılının Temmuz ayıyla 1478 yılının Ekim ayı arasında İşbiliye'de kalan Isabel'in *dönmeler* konusundaki kararında, Alonso de Ojeda'nın vaazlarının tesiri bulunduğu hususunda hemfikir olduklarını aktarmaktadır (Kamen, 1998, s. 43). Papa IV. Sixtus (1471-1484) 1 Kasım 1478'de, sözü edilen sahte Hıristiyanların varlığından dolayı *Exigit sinceræ devotionis affectus* başlığını taşıyan bir ferman⁵² yayımladı ve Roma engizisyonundan ayrılmış bir İspanyol engizisyonuna onay verdi (Gordon, 2008, s. 2; Longhurst, 1964, s. 79; Montaner, 2000, s. 3).

Isabel ve Fernando, ilk *engizisyon mahkemesini (tribunal)*, 27 Eylül 1480 tarihinde İşbiliye'de kurup, uzun bir bildiri⁵³ yayımladılar. Engizisyon mahkemesinin merkezi olarak İşbiliye'deki San Pablo Dominiken manastırı seçildi. Engizitör olarak ise, yine bu manastırın keşişlerinden Miguel de Morillo ve Juan de San Martin görevlendirildi. 6 Şubat 1481 tarihinde, altı kişinin kazığa bağlanıp yakıldığı İspanyol engizisyonunun ilk *auto da fé*⁵⁴ törenini yönetip, öğüt vermesi için Alonso de Ojeda seçildi (Kamen, 1998, s. 47). İşbiliye'de kurulan ilk *engi-*

51 Kendisi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Robinson 1912.

52 Bu fermanın başlığı *Sadık hizmetçileri gerektirir* anlamındadır.

53 Bu bildirin özetini Longhurst eserinde (1964) şöyle vermektedir: In our kingdoms (they declared) there are some bad Christians, both men and women, who are apostates and heretics. Although they have been baptised in the True Faith, they bear only the name and appearance of Christians, for they daily return to the superstitions and perfidious sect of the Jews. Scornful of the Holy Mother church. They have allowed themselves to incur the sentence of censure and excommunication, together with other penalties established by the Apostolic laws and constitutions. Not only have they persisted in their blind and obstinate heresy, but their children and descendants do likewise, and those who treat with them also are stained by that same infidelity and heresy (80). Tercümesi ise şöyledir: Bizim krallıklarımızda (onlar beyan ettiler) mürtet ve kâfir olan, hem erkekler hem de kadınlar olarak, bazı kötü Hıristiyanlar vardır. Onlar Gerçek İnanç üzere vaftiz olmalarına rağmen, sadece Hıristiyanların isim ve görünüşünü taşırlar, günlük olarak Yahudilerin batıl ve hain mezhebine geri dönerler. Kutsal Anne kilisesini küçümserler. Kendileri, Apostolik yasalar ve anayasalar tarafından verilen cezalarla birlikte, kınama ve aforoz cezalarına da maruz kalıp yakalanmayı göz önüne almışlardır. Sadece onlar değil, onların çocukları ve torunları da aynı şekilde kör ve inatçı sapkınlıkta ısrar ederler, ve onlarla görüşenler de aynı aldatma ve sapkınlıkla lekelenirler.

54 Latince *actus fidei*dir. İspanyol ve Portekiz engizisyonunda sapkın olduğuna hükmedilen kişilerin kamuya açık alanda, cezalandırılması törenine verilen isimdir. Sonradan ise genellikle cezalar, kazığa bağlı olarak yakılmak suretiyle verildiğinden, anlamı da değişiklik göstermiştir.

*zisyon mahkemesinden*⁵⁵ sonra, 1482'de Kurtuba, Belensiye ve Sarakusta'da, 1483 yılında Ceyyân'da, 1485'de Tuleytula ve Beledü'l-Velid'de, 1488'de Mürsiye'de, 1490 yılında ise Âbile'de ve daha birçok şehirde *engizisyon mahkemeleri* kurulmaya devam etti.⁵⁶

1483 yılında İspanyol engizisyonu, *Consejo Suprema de la Inquisición*,⁵⁷ üç kilise mensubu ve bir de başkanın görevlendirilmesi ile bürokratik şekline kavuşmuştu. Ortaçağ'daki *engizisyon mahkemelerinin* aksine, engizisyonun yönetici kadrosu,⁵⁸ Isabel ve Fernando tarafından belirlenmişti (Hess, 1978, s. 130). Katolik hükümdarlar 1483'de ilk Kastilya *genel engizitörü* (*Grande Inquisidor*) olarak Dominiken rahibi Tomás de Torquemada'yı⁵⁹ tayin ettiler. 1485 yılında ise İspanya'nın ilk *genel engizitörü* yine Torquemada ilân edildi.

İspanyol engizisyonunun talimatları 29 Kasım 1484'te İsbiliye'de gerçekleştirilen bir toplantı sonucunda belirlendi. Tomás de Torquemada, bu talimatlara 1485, 1488 ve 1498 yıllarında yenilerini ekledi (Kamen, 1998, s. 139). Onun 1498 yılındaki talimatlarına göre, her bir *engizisyon mahkemesi*, iki *engizitör* (bunlar bir hukukçu ile bir ilâhiyatçı veya iki hukukçu olabilir), bir *mahkeme üyesi* (*calificador*), bir *icra memuru* (*alguacil*), bir *savcı* (*fiscal*) ve diğer ikinci derecede memurlardan oluşmaktaydı (Kamen, 1998, s. 144; Montaner, 2000, s. 5). Tomás de Torquemada'nın halefi olan Diego de Deza 1500 yılında birkaç madde daha ekledi. Bütün bu düzenlemeler daha sonraki dönemlerde toplu olarak *Instrucciones Antiguas*⁶⁰ başlığı altında anılmıştır. Talimatlar, sistematik olmadıkları için belirli zamanlarda değişikliğe uğramışlar ve bu da engizisyon mahkemelerinin uygulamalarında farklılıkların oluşmasına yol açmıştır. Bu talimatların düzenli bir hal alması ancak 1561 yılında Fernando de Valdés'in yayımladığı seksen bir maddelik bir emirname ile mümkün olmuştur (Kamen, 1998, s. 139).

Engizisyon mahkemelerinin memurları sınırlı sayıda olduğundan, halktan da yardımcı olacak kişilere ihtiyaç duyuluyordu. Bunun için *familiar* ve *comisariolar* görevlendirildi. *Familiar*, Ortaçağ engizisyonunun temel vasıflarından biriydi. İspanyol engizisyonunun da kullanmaya devam ettiği hizmetkârlara verdiği isimdi. Bu hizmetkârların silah taşıma yetkileri mevcut olup, engizitörlerin güvenliğinden sorumluydular. Bunun yanı sıra, diğer memurlar gibi birtakım ayrıcalıklara sahiptiler. *Comisario* ise genelde cemaat rahibi olup, bazı özel durumlarda engizisyona bilgi aktaranlara verilen isimdi (Kamen, 1998, s. 145).

Önceleri görevleri sadece suçlu gördükleri kişileri sorguya çekip resmî makamlara teslim etmek olan engizitörler, sonradan hem sorguya çekme hem de cezalandırma görevini yerine getirdiler. Engizitörler, suçladıkları kişileri itiraf ettirmek için başlıca üç işkence yöntemi uyguluyorlardı. Bunlardan birincisi, *makara* (*la garrucha*) yöntemi idi. Bu yöntemde, sanığın

55 İspanyol engizisyon mahkemelerinin çalışma prensipleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Gordon 2008: 2-6.

56 Henry Kamen, 1492 yılında on altı tane olan *engizisyon mahkemelerinin* 1507 yılına gelindiğinde sayılarının azalıp yediye düştüğünü belirtmektedir. Bunun sebebi, bazı yerlerde faaliyet gösteren *engizisyon mahkemelerinin* kapatılıp, birkaçının tek bir çatı altında toplanmasıdır. Bkz. Kamen 1998: 142.

57 Engizisyon başkanı ile beraber çalışan ve üyelerini kraliyetin belirlediği altı kişilik kurulun isimdir.

58 İspanyol engizisyonu mahkemelerinin üyelerinin ve memurlarının hayatlarına dair bilgiler için bkz. Haliczzer 1990: 102-151.

59 Tomás de Torquemada 1420 yılında Beledü'l-Velid'de (Valladolid) doğmuş, 16 Eylül 1498'de Âbile'de (Ávila) ölmüştür. Dominiken rahip ve ilk genel engizitör olmasının yanında, aynı zamanda Kastilya kraliçesi I. Isabel'in günah çıkartıcısıdır. Tomás de Torquemada hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Longhurst 1964: 86-97.

60 *Eski talimatlar* anlamına gelmektedir.

kolları arkadan bağlandıktan sonra ayaklarına ağır taşlar, odunlar ya da demirler asılırdı. Sonrasında ise vücudu bir makara yardımıyla havaya kaldırılır ve böylece organları gerilirdi. Sanık bir süre asılı durumda bırakılır, yere az bir mesafe kaldığında da makara aniden salınır ve bu işlem eklemleri yerinden çıkıncaya kadar tekrar edilirdi. Bu işlem on bir ya da daha fazla kez uygulanırdı. İşkence yöntemlerinden ikincisi, *su işkencesi (el tormento de toca)* idi. Mahkûm ağzını açmaya zorlanır, sonra yüzü bir ıslak bezle örtülürdü. Dibinde bir delik olan bir toprak kaptan, ağzına ve burun deliklerine sürekli olarak, bir saatten fazlaca bir süre su dökülürdü. Bu süre zarfında mahkûm boğulmamak için mücadele verirdi. Bu eziyet sonucunda, akciğerlerdeki damarlarda yırtılmalar olurdu. Üçüncüsü ise, *işkence sehпасı (el potro)* yöntemi idi. Bu yöntemde mahkûm, kıvrılmış halatlar ile işkence sehпасına bağlanırdı. Halatlar zamanla daha da fazla çekilir ve vücudu gerginleştirilirdi. Gece itiraflarda bulunursa, bunları ertesi gün de onaylaması sağlanırdı (Gordon, 2008, s. 6-8; Montaner, 2000, s. 10-11). Mahkûmlardan suçlarını itiraf edenler hapis cezasına çarptırılırdı. İtirafı bulunmayanlar ise, *auto da fé*⁶¹ denilen törenler ile genellikle kamuya açık alanda (*auto público* veya *auto general*), kazığa bağlı olarak yakılmak⁶² suretiyle cezalandırılırdı. Bu törenlerin halka açık olmayan alanda (*auto particular*) gerçekleşenleri de mevcuttu (Kamen, 1998, s. 204; Montaner, 2000, s. 12). Bütün bu işkenceler⁶³ sonucunda beraat edenler olursa, onların da bütün malları müsadere edilirdi.

İspanyol engizisyonunu gözlemlemek için Papalık tarafından görevlendirilen Lorento, 1481-1517 yılları arasında 13.000'den fazla kişinin diri diri yakılma cezasına ve yaklaşık 200.000 kişinin de daha değişik cezalara mahkûm edildiğini bildirmiştir. Ceza alanların çoğunluğunu Hıristiyanlıktan sapanlar oluşturmaktaydı.⁶⁴ Daha sonra zorla Hıristiyanlaştırılmış, ancak eski dinlerine dönme eğiliminde olan Yahudiler⁶⁵ ve üçüncü olarak da İspanya'nın güneyinde bulunan Müslümanlar geliyordu (Demirci, 1995, s.240).

İspanyol Engizisyonu ve Müslümanlar

Mikel de Epalza'nın da belirttiği üzere, Endülüs Müslümanlarının hakikaten din değiştirip, gerçek birer Hıristiyan olduklarına inanılmadığı için, İspanyol engizisyonu tarafından kontrol edilmeleri gerekliyordu (de Epalza, 1992, s. 92).

Müslümanlar da tıpkı Yahudiler gibi İspanya'nın dinî birliği için bir tehdit unsuru olarak görülmeye başlandılar. Zorunlu ve toplu vaftizler ilk olarak XVI. yüzyılın başlarında Gırnata şehrinde görüldü. Ancak ülkedeki Müslümanların tamamı 1501-1502 yıllarında

61 Törenlerin aşamaları hakkında bkz. Montaner 2000: 13.

62 İspanyol engizisyonu tarafından 1480-1808 yılları arasında 31.912 kişi diri diri yakılmıştır. 17.659 kişinin ise temsili maketi yakılmış ve 291.450 kişiye de muhtelif cezalar verilmiştir. Bkz. Roth 1991: 1390.

63 Daha ayrıntılı işkence yöntemleri ve açıklamaları için bkz. Blötzer 1910; The Tortures 2015.

64 İspanyol engizisyonunun Hıristiyanlıktan sapanlara uyguladığı cezaların ayrıntıları için bkz. Haliczler 1990: 296- 330; Kamen 1998: 255-282.

65 Henry Kamen, Berşelüne (Barcelona) ve Belensiye (Valencia) bölgelerinin engizisyon kayıtları incelendiği zaman, asıl sıkıntıyı çekenlerin gizlice Yahudiliğin gerektirdiği şekilde yaşayan dönemler olduğunun görüleceğini belirtmektedir. Berşelüne bölgesinde 1488-1505 yılları arasındaki vakaların % 99.3'ü ve Belensiye bölgesinde 1484-1530 yılları arasındaki vakaların % 91.6'sı Yahudi dönemlere aittir. Bkz. Kamen 1998: 57.

vaftiz olmakla ülke dışına sürülmek arasında tercih yapmak zorunda bırakılmadı. Bu durum kademe kademe gerçekleştirildi. Zorunlu vaftizler, Gırnata'dan sonra Kastilya'ya da sıçradı. Belensiye'de ise 1519-1522 yılları arasında patlak veren *Kardeşlik (Hermandad/Germanías)*⁶⁶ isyanlarından sonra, Müslümanların hayatı zorlaştı. Aragon ve Katalonya'da da V. Carlos'un imparatorluğu sırasında, 1525-1526 yılları arasında zorunlu vaftizler başladı.

Engizisyon, Müslümanların zorla vaftiz edilerek Hıristiyan yapılmaları neticesinde, gerçekten Hıristiyan inancına geçiş yapıp yapmadıklarını araştırmak için çeşitli yollara başvurdu. Yani Müslümanların gizliden gizliye önceki inançlarına devam edip etmediklerinden emin olmak için *dinden dönme kanıtları (indicios exteriores de apostasía)* aramaya başladı. Yeni Hıristiyanların (*cristianos nuevos*), kripto-Müslüman (*morisco*) olduklarını açığa çıkarmak için birçok kanıt vardı. Meselâ, namaz kılma, abdest alma, oruç tutma, zekât verme, hacca gitme, Cuma namazı ve dinî bayramlar, şarap ve domuz etinden kaçınma, sünnet ve isim konulması, defin törenleri, Hz. Muhammed'e (s.a.v.) saygı duyulması bunlar arasında önemli olanları idi.

Müslümanlar, engizisyonun acımasız soruşturmalarından korunmaları ve bu uygulamalara karşı takınmaları gereken tavır için bilhassa Kuzey Afrika'daki ulemâya başvurmuşlar ve onların verdikleri fetvalara⁶⁷ göre hareket etmişlerdir. Meselâ, XV. yüzyıl sonunda hemen hemen bütün camiler kapatıldığı halde namazlarını bazı gizli camilerde (*secretas mezquitas*) kılmışlar ve dolayısıyla bir araya gelmelerine engel olunamamıştır. Zaten bu ibadeti evlerde de yerine getirebildiklerinden, engizisyonun kısıtlamaları çözüm olmamıştır (Dressendörfer, 1971, s. 76-77).

Abdest alma da, günde beş vakit kılınan namaz öncesi bir şart olduğu için, bir kripto-Müslümanı en kolay ele verebilecek durumlardan idi (Dressendörfer, 1971, s. 77). Bu durum için de fetvalarda, yaşadıkları yerin yakınında nehir varsa, orada yıkanmaları ve soruşturmaya maruz kalmamaları tavsiye edilmiştir (Dressendörfer, 1971, s. 137).

Peter Dressendörfer, engizisyonun, Müslümanların oruç ibadetini hem Hıristiyan orucuna karşı tehlikeli bir rakip, hem de imanın kayması ve kilisenin kuralları ile alay etmek olarak nitelendirdiğinden bahseder.⁶⁸ Engizisyonun, zekât verildiğinin tespit edilmesi ya da bu durumun ihbarının yapılması gibi bir kaydına rastlanmamıştır (Dressendörfer, 1971, s. 82).

Kripto-Müslümanlar için gerçekleştirilmesi en az mümkün olan ibadet Cuma namazını kılmaktır. Ayrıca dinî bayramların kutlanması da ancak gizliden gizliye yapılabilirdi. Çünkü Hıristiyanların kutsal saydığı günleri kutlamak ve Pazar günleri kiliseye gitmek zorundaydı.

İslâmiyetin yasakladığı yiyeceklerden kaçınmaları ve bilhassa şarap içmeyip, domuz etini yememeleri, kripto-Müslümanları ele verip, *Muhammed'in cemaati (secta de Mahoma)* ola-

66 *Hermandad/Germanías* (1519-1522) isyanı, Belensiye Krallığında bulunan zanaatkâr birliklerinin, asilzadelelerin kendilerine daha fazla hak ve daha iyi ücret vermelerini sağlamak amacıyla başlattıkları bir isyandır.

67 Oran müftüsünün 1504 yılındaki fetvasının ve takiyye yöntemlerinin ayrıntıları için bkz. Harvey 2005: 60-64; Dressendörfer 1971: 133-142. Ayrıca Kahire fetvalarının ayrıntıları için bkz. Harvey 2005: 65-69.

68 Bkz. "Was die Inquisition angeht, so steht zu vermuten, daß sie Fasten aus muslimischer Intention als echte, gefährliche Konkurrenz zum christlichen Fastengebot und damit nicht nur als "indicio exterior" abweichenden Glaubens, sondern als Verspottung und Verdrehung katholischer Kirchengesetze empfand." (Dressendörfer 1971: 80). Ayrıca aynı sayfada dn. 35'te Boronot'tan yaptığı engizisyon kayıtlarına dayanan alıntıda, bir kripto-Müslümanın başka bir kripto-Müslümanı tam da Hıristiyanların yortu arifesinde et yemek için ayarttığından bahseder. Doğal olarak bu durum engizitörleri hayal kırıklığına uğratmıştır.

rak nitelendirilmelerine sebep olan bir durum teşkil ediyordu. Ayrıca kıyafetleri ve Arapça konuşmaya devam etmeleri de, engizisyon tarafından en belirgin *dinden dönme kanıtları* (*indicios exteriores de apostasia*) olarak kabul ediliyordu (Dressendorfer, 1971, s. 84).

Engizisyonun devreye girmesi için bir ya da birden fazla muhbirin kripto-Müslümanları ifşa etmesi gerekiyordu. Bu muhbirler, komşular ya da en yakınlarındaki insanlar bile olabilirdi. Savunma ancak *kusur* (*tachas*) ve *tasvip* (*abonos*) olarak isimlendiren iki yolla olurdu. Bunlardan ilkinde, aleyhte olan şahitlerin isimlerini tahmin edip, bunun husumetten kaynaklandığını ispat etmek gerekirdi. İkincisi ise müsbet yönde bir şahadet temin etmektir. Bu kısıtlı savunma imkânı bile, yeni Hıristiyanların aleyhte şahitlikleri kabul edilirken, lehteki şahitliklerinin kabul edilmemesi kaidesiyle ciddi olarak tahdit edilmişti (Lea, 2006, s. 119-120).

İlk başlarda, suçlu delil yetersizliğinden beraat edebiliyor ya da kovuşturma süreci askıya alılabiliyordu. *Azarlama* (*reprehendido*) ve öğüt verme (*amonestado*), Hıristiyan inancına karşı çok da önemli olmayan suçlar işlendiğinde uygulanıyordu. *Abjuración de levi* şüphelinin şikâyetten yemin ve tövbe ederek kurtulduğu bir durumun ismiydi. Ancak şüpheli şahsın sonradan bu suçları tekrar ettiği ortaya çıkarsa, *abjuración de vehementi* cezası uygulanırdı. Bu ceza ise suçlunun kazığa oturtulması şeklinde gerçekleştirilirdi. Bunların yanında *müebbet hapis* anlamına gelen *cárcel perpetua* cezası bulunuyordu. Bu da, durumun ciddiyetine göre, bazen üç yıl bazen de sekiz yıl hapis olarak uygulanırdı.

Bazı durumlarda sadece itirafta bulunmak, müsadere ve diğer cezaların da ertelenmesini kapsayan, şüphelinin *uzlaşma merhametine* hak kazanabilmesi için yeterli değildi. Bunun olabilmesi için, ihtida ve nedametle neticelenmesi ve bu suça iştirak eden herkesi -en yakını olsa bile- ihbar etmesi gerekirdi. Bir kadın kocasının iştiraki olmadan suç işleyemezdi, çocuk ebeveyninin rehberliği olmadan sapkınlığa düşemezdi. Yani ailenin bir ferdi engizisyonun eline düştüğünde, geri kalanı da kaide olarak onu takip ederdi. Tüm aile bireyleri, işlemlerin en sonunda götürüldükleri *auto da fé* töreninde karşılaşırlardı. Suçun inkâr edilmesinin ve imanında samimi ısrarın, iki şahidin delâleti karşısında hiçbir hükmü yoktu. Bu durumda mahkûm, *tövbe etmez* (*negativo*) sayılıyor ve yakılması için devlet görevlilerine teslim ediliyordu (Lea, 2006, s. 120).

*Sanbenito*⁶⁹ ismi verilen *ayıp giysisi* ya da *alçaklık giysisi*, her yerde giyilerek cezaî işlem gerçekleştirilirdi. Kefaret, hapis veya müsadere cezası verilenler, basit bir kırmızı haç tasvirli olan *sanbenito* giyerlerdi. Yakılmadan önce boğulan mahkûmlara da, etrafları aşağıya doğru bakan alevlerle çevrilen büstlerin resmedildiği *sanbenito* giydirilirdi. Diri diri yakılma cezası verilenler ise, acayip şeytanlar tarafından körüklenen ve yukarıya doğru bakan alevlerin içinde yanıp kül olan büstlerin nakışla işlendiği *sanbenito* giyerlerdi (Gordon, 2008, s. 9).

Engizisyon ve kripto-Müslümanların ilişkisine dair engizisyon mahkemesinin kayıtlarında⁷⁰ birçok vaka bulunmaktadır. Ancak burada sadece birkaç örnek vererek, bir nebze de olsa bunlar hakkında bilgi sahibi olabiliriz.

69 Kelimenin aslı *saco bendito* olup, *mübarek çanta* anlamına gelmektedir.

70 Samuel G. Goodrich'in tercüme ettiği engizisyon mahkemesi kayıtlarında (*Records of the Spanish inquisition: translated from the original manuscripts*) ayrıntılı şekilde anlatılmış birçok vaka bulunmaktadır. Bkz. Goodrich 1828.

Bir şahidin 1577 yılının Haziran ayında naklettiğine göre, Úrsula de Mendoza isimli Gırnata⁷¹ engizisyon bölgesine dâhil olan Baza şehrinden genç bir kriptö-Müslüman kızın, İnebahtı Savaşı'nda Don Juan de Austria'nın zafer kazandığını duyduğunda, bir başka Müslüman kıza Arapça "bu sene bizim için çok kötü geçti" diye yakınmıştır. Bu da "Müslümanlar için çok kötü geçtiği" anlamını taşıdığından, genç kız engizisyonun takibine alınmıştır (Muchnik, 2014, s. 422).

Domuz ve şaraptan kaçınmak, davalarda sık sık rastlanan bir durumdu. 1585 yılında Sarakusta *auto da fé* töreninde Juan de Mediana, sırf bu yüzden iki yüz kırbaça mahkûm edilmiştir (Lea, 2006, s. 135).

Defin için ölüleri temiz kefene sarmak da engizisyon tarafından kovuşturulma sebebidir. 1591 yılında Isabel Ruiz kocasının cesedine böyle muamele ederken görülünce, *auto da fé* töreninde zoraki yeminli itirafta bulunmuş ve 10.000 maravedi⁷² cezaya mahkûm edilmiştir (Lea, 2006, s. 135).

Bir başka ilginç örnek ise hem şifacı olarak insanları iyileştiren - buna Hıristiyanlar da dâhildir- ve de onları eğlendirmek için hikâyeler anlatan Roman Ramírez'inkidir. Engizisyon tarafından 1595 yılında yakalanmış ve büyücülikle suçlanıp hapsedilmiştir. Yargılanmadan 4 yılını hapiste geçirmiş ve 1599 yılının Aralık ayında hapisteyken ölmüştür. Cezası ise öldükten sonra kesinleşmiştir. Tuleytula'da gerçekleştirilen büyük bir *auto da fé* töreninde Ramírez'in temsili maketi yakılmıştır (Harvey, 2005, s. 193-194).

1597'de Tuleytula *auto da fé* töreninde teşhir olunan Bartolomo Sanchez'in örneğinde ise şahsın aleyhindeki delil, temizliği idi. İşkenceye tahammül etse de, sonuçta itirafa mecbur bırakıldı ve üç sene kürek mahkûmiyetinden sonra ömür boyu hapis ve müsaderle cezalandırıldı (Lea, 2006, s. 134).

İşbaşında yıkanırken görülen bahçıvan Miguel Canete, 1606 yılında yargılandı. Aleyhinde hiçbir delil olmasa da işkence edildi. Fakat bundan da bir sonuç alınamayınca davası ertelendi (Lea, 2006, s. 134).

1606 yılına ait bir diğer vaka ise oğlunu evlendirirken eski bir Mağribî âdeti gereği, döşeklere atılmak üzere gelinin evine biraz şekerleme ve tatlı götüren Maria Roayne ile ilgili olandır. Bu davaya kızı Mari Lopez de dâhil edilmiştir. Ancak aleyhlerinde hiçbir delil sabit olmadığından dava kapanmıştır (Lea, 2006, s. 134).

Arapça kitapların ve yazıların yakalanması da engizisyon için kesin delildi. 1607 yılında Sarakusta *auto da fé* töreninde teşhir edilen Nofre Blanch ve hanımı Angela Carroz'un örneğinde, bunun genel bir uygulama olduğu görülebilir. Memurlar evlerine baskın yapmış ve yatağın altında Arapça bir kitap ve bazı kâğıtlar bulmuştu. Bu yüzden hemen yakalanıp, hapsedildiler. Her ikisi bunların adamın amcasına ait olduğunu, içeriklerinden haberdar olmadıklarını ifade ettilerse de, işkence gördüler. *De vehementi* olarak yeminli tövbe etme, 100 kırbaç vurulma ve 1 yıl hapis cezasına mahkûm oldular (Lea, 2006, s. 136).

71 Gırnata'daki engizisyon mahkemesinin kayıtlarından alınmış kriptö- Müslümanlara verilen cezalar için bkz. Gil Sanjuan 1979: 149-157.

72 Kastilya para birimidir.

İki ilginç örnek ise sürgün edilen Müslümanlardan tekrar İspanya'ya dönenlerle ilgili olmalıdır: Luis Alboacén isimli Gırnatalı bir Müslüman sürgün edildikten sonra Cezayir'e yerleşmiş, ancak yanında bazı mürtetlerle beraber Belensiye'ye dönmüştür. Engizisyon kayıtlarına göre ise Müslümanları ayaklanmaya teşvik ederken yakalanmıştır. 23 Ekim 1562 tarihinde Gırnata'da gerçekleştirilen bir *auto da fé* töreninden sonra yakılmıştır. Başka bir vaka ise Alonso Rufián isimli İspanya'nın Pinillos şehrinden Kuzey Afrika'ya geçen ve orada Müslüman olarak yaşamına devam eden bir kişininidir. Bu şahıs, Müslümanların ayaklandıklarını duyunca, diğer Müslümanlarla beraber yanlarına aldıkları barut ve silahlarla İspanya'ya dönüp, ayaklanmaya katılmıştır. 18 Mart 1571 tarihinde Gırnata'da gerçekleştirilen bir *auto da fé* töreninde kürek mahkûmiyeti cezasına çarptırılmıştır (Muchnik, 2014, s. 433).

Yukarıda zikredilen engizisyon işkencelerini ve bunların sonucunda verilen cezalara dair örnekleri çoğaltmak mümkündür. Ancak İspanyol engizisyonunun uygulamalarının kripto-Müslümanları gerçek birer Hıristiyan olmaları hususunda dize getiremeyeceğini anlayan kraliyetin çözümü basittir. 4 Nisan 1609 tarihinde III. Felipe'nin (1598-1621) isteğiyle toplanan Kraliyet Konseyi, Endülüs Müslümanlarının sürgün edilmesi kararına varır. Sürgün ilk olarak 1609 yılında Belensiye'de uygulanmaya başlanır. 1610 yılında Aragon ve sonrasında Kastilya'da sürgün kararnamele yürürlüğe girer. Gırnata, Mürsiye'de 1610 yılında sürgün işlemlerinin başlatılmasına karar verilir. Katalonya'daki sürgün kararı ise 1614 yılında uygulanır.

Böylece Müslümanlar, on yedinci yüzyılın başında anavatanlarını terk etmek zorunda kalırlar. Şüphesiz, İspanya topraklarındaki Müslüman nüfusu ve izleri, ne engizisyonun katı işkenceleri ne de 1609 yılında başlayıp 1614 yılına kadar kademeli olarak gerçekleştirilen sürgünlerle⁷³ tamamen silinebilmiştir.⁷⁴

Sonuç

İsabel ve Fernando zamanında başlatılan engizisyonun katı uygulamaları karşısında çaresiz kalan Endülüs Müslümanlarının bir kısmı çözümü ülkeyi terk etmekte bulmuşlar, büyük çoğunluğu ise zorunlu vaftizlere boyun eğip, takiyye yaparak vatanlarında kalmayı tercih etmişlerdir. Bu çalışmada bir nebze de olsa İspanyol engizisyonunun kurulma aşamaları, çalışma prensipleri ve işkence yöntemleri hakkında bilgi verilmeye gayret edilmiştir. İspanyol engizisyonunun acımasız uygulama ve kısıtlamalarından, sapkınlığın yalnızca dinden kaynaklanmadığını, aynı zamanda Müslümanların örf ve âdetlerinin de sapkın davranışlar olarak algılandığını görmekteyiz. Kilise ve kraliyet koordineli olarak hareket etmiş, Katolik bir İspanya oluşturma hayali doğrultusunda Müslümanlara karşı bir etnik temizliğe girişilmiş ve yaklaşık sekiz asır hüküm süren Müslüman kültürü ve tarihi İber yarımadasından kazınmaya çalışılmıştır.

73 Sürgün edilen Müslümanların sayıları ve gittikleri yerler için bkz. Kılıç 2015: 138-142.

74 Braudel eserinde, bu konuyla alakalı çok güzel tespitlere yer vermiş: Bir şey kesindir, Moriscoların koruduğu ve İspanya'nın yüzyıllar boyunca İslâmiyetten özümlediği tortulara dayanan Müslüman uygarlığı 1609-1614 cerrahi müdahalesinden sonra bile Yarımada'nın karmaşık uygarlığı içindeki rolünü oynamanın dışında kalmamıştır. İberya toprağında kök salmış her şey yerinden atılmamıştır: ne Andalüyalıların kara gözleri, ne binlerce Arapça yer adı, ne de yeni galipler haline gelen eski yeniklerin kelime hazinesine girmiş binlerce kelime. Bazıları, ölü bir miras diyebilirler ve yemek tarifeleri, meslekler, komuta görevlerinin İspanya ve komşusu Portekiz'de hâlâ İslam damgası taşımalarının ne önemi var diyebilirler. Ancak, XVII. yüzyılın göbeğinde Fransız önceliği döneminde, Yarımada'da canlı bir sanat, mermer çamuru, seramikler ve *azulejos*'larının tatlılığıyla gerçek bir *mudejar* sanata hâlâ tutunmaktadır (Braudel 1990: 101).

The Spanish Inquisition and the Muslims

Ayşe Kılıç*

Introduction

Numerous references can be found in all modern histories dealing with the Muslims of Andalusia, their relation with the Spanish Inquisition and their final expulsion. Therefore, I would like to cite only the key works of Luis del S. Mármol Carvajal, Manuel Dánvila y Colládo, Diego Hurtado de Mendoza, Pascual Boronat y Barrachina, Florencio Janer and Henry Charles Lea.

Unfortunately this theme has not attracted enough attention in Turkey. Mehmet Özdemir and Lütfi Şeyban had written books and articles relating to this case. I hope that this article will arouse interest in this theme.

Before the Reconquista

The Muslim army commanded by the Berber Tariq ibn Ziyad (670-720), the former slave of North Africa's Umayyad governor Musa ibn Nusayr (640-716), confronted the army led by the Visigoth king Rodrigo (b.?-d.720) on the coast of Rio Barbate. On July 19, 711, after a mere seven days of combat, most of the Visigoth army was defeated and the Muslim army launched its conquest of the Iberian Peninsula (Makki, 1992, p.8; Watt and Cachia, 2011, p. 18).

In 718 King Pelayo of Oviedo (r. 718-737), located in northern Spain, pioneered the idea of the Spanish *reconquista* in the Covadonga caves. Castilian Queen Isabel (r. 1474-1504) and Aragon King Fernando (r. 1479-1516), namely, *the Catholic Monarchs (los Reyes Católicos)*, led this undertaking to a successful end. This movement was believed to ensure the long-awaited political, military and religious unity of the peninsula, the foundation for which had been laid by the marriage of Isabel and Fernando. Although unified by their marriage, the confederation of these two crowns was asymmetrical because Castile, namely, Isabel, was the dominant partner. In other words, two kingdoms with different characters and individualities existed within a single royal family (Lee, 2004, p. 57). Political and military struggle were not enough to unify them; religious unity was also needed. The most convenient way to ensure this was, to set up the Spanish Inquisition.

* PhD. Candidate, Istanbul University, Department of Early Modern History.
Correspondence: ayse.kilic@ogr.iu.edu.tr. Address: Ordu Cad. No: 6, 34459 Laleli, Istanbul, Turkey.

What changed after the Reconquista?

By the end of the *reconquista*, Muslims had suffered a major change. As the Catholic Monarchs did not fully respect the Treaty of Granada (1491), the restrictions affecting the Muslims' daily life slowly began to intensify.

The restrictions applied to Muslims, or more generally to those belonging to any religion other than Christianity, had been formulated a long time ago. For example, with the influence of Pope Innocent III (r.1198-1216), the Fourth Lateran Council of 1215 had reached some decisions against Muslims and Jews, among them that Muslims and Jews living in Catalonia and Valencia were required to wear a specific garment or badge that would immediately identify them as non-Christian and also to put on symbols of their religion. This decree was both insulting and hazardous, especially for merchants and muleteers, whose avocations forced them to travel on the unsafe highways and expose themselves to insults and outrages (Lea, 2006, p. 20). British historian Henry Kamen (b.1936) has stated that from the thirteenth-century onwards, anti-Jewish legislation became common in Europe and that the Church Council of Arles in France ordered all Jews to wear a round yellow patch, four fingers in width, over their hearts, as a mark of identification (Kamen, 1998, p. 9).

In Aragon, the royal order of 1300 required the *mudéjares* (Muslims) to wear the hair cut in a peculiar yet distinctive fashion. In Castile, Henry II (r. 1366-1367), in pursuance of the request of the *Córtés* of Toro in 1371, ordered all Jews and Muslims to wear the badge (a red circle on the left shoulder); however, the injunction had to be repeated frequently and was not seriously obeyed. Even so, the frequent murders of Jews and Muslims on the highways may be attributed to it (Lea, 2006, pp. 20-21). Also, the Council of Palencia in 1388 deplored the injury done to the bodies and souls of the faithful, as well as the scandals arising from the habitual intercourse between Christians and the infidels, namely, Muslims and Jews. No Christian should be found dwelling with them, nor they with Christians. It also required the suspension of labor on Sundays and Christian feast-days (Lea, 2006, p. 23).

During the reign of King Juan II of Castile (r. 1406-1454), Muslims were faced with restrictions that affected their daily life. For example, the royal decree of 1412 required them to live in quarters surrounded by walls that had only one gate. Any one who had not, during the eight days following this notice, settled therein forfeited all property and was liable to punishment at the king's pleasure. Severe penalties were provided for Christian women who entered these quarters (Lea, 2006, pp. 23-24).

Two important contemporaneous travel books provide information about the living conditions, customs and dresses of the Muslims after 1492. One of them belongs to Hieronymus Münzer (1447-1508), who travelled between 1494 and 1495, and the other one belongs to Arnold Ritter von Harff (1471-1505), who travelled between 1496 and 1498. Although they contain some prejudiced statements, it will be useful to read about the Muslims' living conditions after the *reconquista* movement from a Christian observer's impression.

In a *royal decree (pragmática)* dated February 12, 1502, all inhabitants of the Castilian territories were forbidden to remain Muslim (*mudéjares*) and obliged to become Christian. They were, in the expression then in use, *nuevos cristianos convertidos de moros (new Christians converted from being Moors)* or, shortly, *moriscos* (Dressendörfer, 1971, p. 20;

de Epalza, 1992a, p. 17; Harvey, 2005, p. 2). Before 1492, the term *conversos* had referred to those Muslims and Jews who had converted; after 1492, it was applied only to those who had converted from Judaism. Another name, *Cristianos nuevos* (*New Christians*), was used for those who converted from Islam and Judaism in order to separate them from the Old Christians. Dressendörfer stated the official legal definition of *cristianos nuevos* as: “Neophytus is propriè dicitur, qui ex Judaica lege aut Mahometica vel Ethnica nuper legem Christi professus fuerit.”¹ (Dominguez Ortiz, as cited in Dressendörfer, 1971, p. 20).

As mentioned earlier, the royal decree of 1412 had required Muslims to live in quarters surrounded by walls. These areas, known as *morerías*, contained a corporate municipal body of Muslims known as an *aljama*. Crypto-Muslims living in Valencia were the wealthiest Muslims in Spain. In Castile, Granada and Aragon, crypto-Muslims were artisans: carpenters, weavers, blacksmiths, basketmakers, muleteers and tailors (Rawlings, 2006, p. 73; Janer, 1857, pp. 47-50).

Aljamía or *aljamiado* (*Arabic in script but Romance in language*) was the Romance vernacular speech of the crypto-Muslims living in the *morerías* of Castile and Aragon. Most of those living in the *morerías* of Valencia and Catalonia developed a slightly different language – a mixture of Arabic and Catalan spoken with a Valencian accent (de Epalza, 1992a, p. 115).

Historian Leonard Patrick Harvey (b. 1929) mentioned the meaning of *aljamía* in his invaluable work (*Muslims in Spain, 1500 to 1614*). With regard to the word itself, in its entry *aljamía* the Spanish Academy Dictionary (*Real Academia Española, Diccionario de la lengua española*) gave a definition that allows two quite distinct senses to exist side by side: “*Aljamía*: the name which the Moors gave to the Castilian language. Nowadays it is especially applied to the writings of the Moriscos in our language in Arabic characters” (Harvey, 2005, p. 129).

Historian Mikel de Epalza (1938-2008) suggested that the conquest of Istanbul would have made the Andalusian Muslims aware of the fact that the Ottoman Turks had their own way of writing with the Arabic alphabet. His hypothesis was that, following the Ottoman example, Andalusian Muslims used the Arabic alphabet to write their own *aljamía/aljamiado* language (de Epalza, 1992a, p. 280).

The Inquisition

The term *Inquisition* comes from Medieval Latin *Inquisitio*, which referred to any court process based on Roman law, which had gradually come back into usage during the late medieval period (Peters, 1989, 12). It signified an investigation or a judicial inquiry (Demirci, 1995, p. 238) established to look into and then punish any offenses against the faith (i.e., Christianity) (Montaner, 2000, s. 2). A member of the *Inquisition Tribunal* was called an *Inquisitor*.

From the mid-twelfth century onward, *Inquisition* gained a special meaning, given that its overriding function was to strip all heretics of their rights; deprive them of their estates and assets, which then became the property of the Catholic treasury; and relentlessly seek to destroy anyone whose words or thoughts were not the same as those of the Catholic Church

1 “Neophyte is properly called, fully Jewish law or Muslim and non-believers law.”

(Schäfer, 2014). Before 1100, the Catholic Church had already suppressed what it believed to be heresy, usually through a system of ecclesiastical proscription or imprisonment, but without using torture. During this period, the more influential ecclesiastical authorities had declared that the death penalty was contrary to the spirit of the Gospel (Blötzer, 1910). When a suspect was convicted of unrepentant heresy, the Inquisitorial Tribunal was required by law to hand the person over to the secular authorities for final sentencing, at which point a magistrate would determine the *penalty* (*animadversio debita*: the penalty varied based on local law), which was usually burning at the stake (Peters, 1989, p. 67).

During the second half of the twelfth century, the Cathar heresy “term was applied to the cathars by the church for its own reasons and thus might not be totally accurate” spread in a truly alarming fashion and not only menaced the Church’s existence, but also undermined the very foundations of Christian society. The Church charged councils composed of bishops and archbishops with establishing the *Episcopal Inquisition*. It was established in Languedoc in 1184 during the reign of Pope Lucius III (r. 1181-1185). The legal basis for some inquisitorial activity came from his 1184 papal bull *ad abolendam* (Blötzer, 1910; Basting, 2013a).

The *Episcopal Inquisition* of 1208 assumed a distinct character under the direction of Pope Innocent III (r. 1198-1216), who dispatched legates to France, with a power independent of the bishops, to persecute heretics with the assistance of the secular arm. The Albigenses were extirpated with fire and sword, and the death of thousands via massacres, various forms of torture and the funeral pyre, signaled the commencement of the Inquisition (Goodrich, 1828).

In 1229 Pope Gregory IX (r. 1227-1241) assigned the duty of carrying out inquisitions to the Dominican and Franciscan orders. They determined what was and was not heresy, along with those bishops and clergymen serving in a role that was roughly analogous to that of a jury or legal advisers. This undertaking was called the *Papal Inquisition* (Peters, 1989, pp. 55-57).

Demirci gives information about the authoritative manuals such as *Practica Inquisitionis Heretice Pravitatis*, used by the inquisitors: Once an inquisitor arrived to what the Catholic Church decided to be a heresy-ridden district, a thirty day *period of grace* was usually allowed to all who wished to confess by recanting their lapse from the true faith. At the end of this period, the inhabitants were then summoned to appear before the inquisitor. Citizens accused of heresy would be woken up in the dead of night and escorted to the inquisition prison for closer examination. Once in custody, they would anxiously wait to be summoned. During the first examination, enough of their property would be confiscated to cover the investigation’s expenses. The accused would then be implicated and asked incriminating and luring questions in a dexterous manner of trickery calculated to entangle them. If the accused immediately made a full and free confession, the affair was soon concluded and the person was usually sentenced to *perpetual imprisonment* (*cárcel perpetua*). Those refusing to accept the true faith were led to the stake and burned alive (Demirci, 1995, pp. 239-240).

The Spanish Inquisition

In 1478, Friar Alonso de Ojeda of the Dominican monastery of San Pablo in Sevilla, hastened from Sevilla to the royal court at Córdoba to reveal a horrifying discovery: An amorous Christian of pure blood had told him that during the Easter week, he had seen a group of *conversos* and Jews doing strange things. He was not very clear as to just what these things were, but Ojeda knew: The conversos of Sevilla were celebrating Holy Week with their Jewish brethren by practicing ritual abominations against Christianity. Fernando and Isabel were scandalized and pained to discover that there were people in their lands who were still desecrating about the Christian religion. The Spanish ambassador in Rome was instructed to negotiate with the Pope for the creation of a special Inquisition for Spain. On November 1, 1478, Sixtus IV (r. 1471-1484) issued a bull recording the papal displeasure with false Christians and authorizing the establishment of the Spanish Inquisition (Gordon, 2008, s. 2; Kamen, 1998, s. 43; Longhurst, 1964, s. 79; Montaner, 2000, s. 3). Kamen mentioned that historians have unanimously cited Ojeda's preaching as one of the immediate influences on Isabel in her final decision about the *conversos* (Kamen, 1998, p. 43).

On September 27, 1480, Isabel and Fernando issued a lengthy proclamation setting up the first *Inquisition tribunal* in Sevilla. Its headquarters was located in the Dominican monastery of San Pablo, Miguel de Morillo and Juan de San Martin were appointed as Inquisitors, and Alonso de Ojeda was chosen to preach the sermon at the first *auto da fé* (*act of faith*) (Kamen, 1998, s. 47). The other *Inquisition tribunals* were set up in Córdoba (1482), Jaén (1483), Toledo (1485), and Valladolid (1485). This institution was soon strengthened and acquired more power.

In 1483, the Spanish Inquisition acquired its bureaucratic form. The *Consejo Suprema de la Inquisición*, the new organisation entrusted with undertaking religious investigations, acquired three ecclesiastical members and an inquisitor general. Unlike the medieval *tribunal*, these members were selected by Isabel and Fernando (Hess, 1978, p. 130). In 1483 they appointed the Dominican friar Tomás de Torquemada as *Inquisitor General* (*Grande Inquisidor*) for Castile; two years later, in 1485, he was promoted to Inquisitor General for all of Spain.

The first rules drawn up by the members of the Spanish Inquisition were those agreed upon during a meeting held in Sevilla on November 29, 1484. Under Tomás de Torquemada, these were amplified in 1485, 1488, and 1498 (Kamen, 1998, p. 139). According to his *Instructions of 1498*, each tribunal was to consist of two *inquisitors*, an *assessor* (*calificador*), a *constable* (*alguacil*) and a *prosecutor* (*fiscal*) (Kamen, 1998, p. 144; Montaner, 2000, p. 5). His successor, the Dominican Diego de Deza, added some articles in 1500. All of these regulations, which were unsystematic and had to be modified regularly, were later known under the collective title of *Instrucciones Antiguas*. An organized Spanish Inquisition emerged only with the issue, in 1561, of the *Instructions* of Fernando de Valdés (Kamen, 1998, p. 139).

The rarity of tribunals and their limited personnel made it essential to seek additional help from members of the public. This was achieved through *familiares* and *comisarios*. The *familiar* was a lay servant of the Holy Office, one who was ready to perform duties in the service of the tribunal and allowed to bear arms and protect inquisitors. *Comisarios* were normally

local parish priests who acted for the Inquisition on special occasions and also supplied it with information (Kamen, 1998, p. 145).

Previously, inquisitors had only investigated people whom they thought guilty; later on, however, they started to punish them as well. The most common means of torture included burning, beating, and suffocating. However, the techniques listed below are some of the more extravagant and depraved methods used and allowed by *the Spanish Inquisition: The wheel (la garrucha)* was one of the most popular and insidious methods of torture and execution practiced. The second one was *the water torture (el tormento de toca)*. The third one was *the rack (el potro)*. If the accused immediately made full and free confession, the affair was soon concluded. The next day, a Catholic ceremony known as an *auto da fé* began very early in the morning and then followed the swearing in of secular officials (Gordon, 2008, pp. 6-8; Montaner, 2000, pp. 10-11). This ceremony was held either in private (*auto particular*) or in public (*auto público* or *auto general*), at which the penalties decreed by the Inquisition were announced (Kamen, 1998, p. 204; Montaner, 2000, p. 12).

Those who refused to accept Catholicism were led to the stake and burned alive. Lorento, who was delegated directly from the pope, stated that between 1481-1517 more than 13,000 people sentenced to be burned alive and approximately 200,000 people were condemned to other penalties. Most of the people who were punished were heretics; then came the crypto-Jews (i.e., *conversos*), finally, the crypto-Muslims who lived in southern Spain (Demirci, 1995, p. 240).

The Spanish Inquisition and the Muslims

The overwhelming majority of the conversions of Andalusian Muslims were the result of coercion. As a result, whole communities of "new Christians" continued to practice Islam. As Mikel de Epalza has stated, as Andalusian Muslims were viewed as covert Muslims, the Spanish Inquisition had to verify the actual faith of these supposed crypto-Muslims and bring them to justice (de Epalza, 1992a, p. 92).

When forced to convert, Muslims sought advice from their leaders and lived according to the *fatwas* of the muftis in North Africa. Thus the closure of mosques by the end of the fifteenth century did not really affect them, for they gathered to pray and perform their religious duties in *secret mosques (secretas Mezquitas)* (Dressendörfer, 1971, pp. 76-77). As performing the ritual ablutions five times a day before the prayer could easily betray a crypto-Muslim (Dressendörfer, 1971, p. 77), the *fatwas* advised them to bathe in the nearest river (Dressendörfer, 1971, p. 137).

Many other examples could reveal a crypto-Muslim to be a practicing Muslim, such as abstaining from wine and pork, the clearest evidence of their adherence to *the sect of Mohammed (secta de Mahoma)*. In addition, the wearing of Moorish garments and the use of Arabic were the most important *evidences of apostasy (indicios exteriores de apostasía)* for the Spanish Inquisition (Dressendörfer, 1971, p. 84).

When suspects (i.e., Muslims) were summoned to the inquisitor, the accusation had to be backed up by two witnesses. The suspect was not informed of his accusers' names and was forbidden to present any favorable evidence or witnesses. In fact, anyone who dared to

speak up for the accused person was arrested as an accomplice. According to the orders regarding the sentencing of heretics, no husband should be spared because of his wife, nor a wife because of her husband, and no parent spared from a helpless child. Once in custody the victims waited before their judge anxiously, while he pondered upon the document of their accusation. Victims who denied their heresy (*negativo*) were punished without mercy (Lea, 2006, pp. 119-120). *Sanbenito* (disgraceful dress, actually: *saco bendito*) had to be worn to reflect the fact that they had been condemned for a certain period. This garment was available in different shades, depending upon the severity of the offense. Those who were sentenced to penance, imprisonment, or confiscation wore a *sanbenito* upon which a simple red cross was portrayed. Those who were allowed the favour of being strangled before they were burned alive had a *sanbenito* with busts of the devils painted on it surrounded with flames pointing downwards. Those sentenced to be burned alive had *sanbenitos* reserved for them embroidered with busts being consuming in flames, pointing upward, and being assiduously fanned by grotesque devils (Gordon, 2008, p. 9). Given the huge number of Muslims cases in the Inquisition sources, I cite only a few of them here.

According to a witness during June 1577, a Muslim girl named Úrsula de Mendoza, who was from the Baza area, upon hearing about a naval victory of Don Juan de Austria, declared in Arabic to another Muslim girl, "it has gone badly for us this year", meaning that it had gone badly for the Moors. Therefore, she was reconciled by the Holy Office in Granada (Muchnik, 2014, p. 422).

Abstinence from pork and wine was one of the clearest proofs of their heresy. At the *auto da fé*, which was celebrated in Zaragoza in 1585, Juan de Mediana was condemned to be whipped two hundred times (Lea, 2006, p. 135).

Enshrouding the dead for burial was also a proof of suspicion and required prosecution. In 1591 Isabel Ruiz had been seen enshrouding her husband's corpse. She only confessed to heresy under torture and was sentenced to a fine amounting to 10,000 maravedís at the *auto da fé* (Lea, 2006, p. 135).

Another interesting example belongs to the storyteller and healer Roman Ramírez, who was arrested by the Inquisition in 1595 on the charge of witchcraft. Four years later, in December 1599, he died in custody. After his death, he was condemned to be burned at the stake. This sentence was carried out in effigy at the *auto da fé* celebrated in Toledo (Harvey, 2005, p. 193-194).

At this same *auto da fé*, Bartolomo Sanchez's cleanliness was gravely adduced as evidence of apostasy. He had confessed, deplored his guilt in a loud voice, and demanded pardon. After a penalty of three years's of service as a slave in the galleys, he was condemned to life imprisonment and his property was confiscated (Lea, 2006, p. 134).

A gardener named Miguel Canete had been seen bathing and was called before the court in 1606. Although there was no proof of heresy, he was condemned to torture. However, his case was postponed (Lea, 2006, p. 134).

Arabic books and documents were considered severe proofs of apostasy. The case of Nofre Blanch and his wife Angela Carroz, at the *auto da fé* in Zaragoza in 1607, was an example of this. Officials had found an Arabic book and some papers written in Arabic under their

bed. Although they claimed that this material belonged to Nofre Blanch's uncle, they were nevertheless condemned to torture (i.e., 100 lashes) and sentenced to one year in prison (Lea, 2006, p. 136).

Two interesting cases deal with the return of exiled Muslims. Luis Alboacén from Granada, who had settled in Algeria, returned to Valencia with a group of renegades and, according to Inquisition sources, tried to incite mutiny among the Muslims. He was arrested by the Holy Office and burned at the stake in the *auto da fé* held in Granada on 23 October 1562. Alonso Rufián, a former resident of Pinillos, had crossed over to North Africa and lived as a Muslim. When he heard that the Muslims of this kingdom had risen up against the Christian religion, he returned with other Moors, who brought powder and weapons, and joined them. He was condemned to the galleys in the *auto da fé* held in Granada on 18 March 1571 (Muchnik, 2014, p. 433).

From all of these cases, we can easily understand that the Muslims suffered a long-lasting tragedy. The years of misery and torture started first with the persuasion process during the era of the Catholic Monarchs and continued more severely during the periods of Carlos V (r. 1516-1556), Felipe II (r. 1556-1598), and Felipe III (r.1598-1621). Despite all the torture, the effort to Christianize Muslims proved to be unsuccessful. In fact, Spain eventually freed itself of its Muslims by expelling them between 1609 and 1614.

Conclusion

The Muslims of Andalusia were helpless against the cruel practices of the Spanish Inquisition, and therefore some of them left their native country. But most of them preferred to stay and tried to remain hidden while continuing to follow Islam according to the *fatwas*, which permitted *taqiyya* (dispensation from religious obligations when under pressure). In order to constitute a wholly Catholic Spain, the rulers acted in accordance with the Church. Muslims were seen as a threat to the kingdom's religious unity not only because of their Islam, but also because Spain's Christian monarchs wanted to obliterate all signs of Muslim culture and history.

Kaynakça/ References

Atçeken, İ. H. (2011). Târîk bin Ziyâd. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (C. XXXX, s. 24-25). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi.

Atçeken, İ. H. (2002). *Endülüs'ün Fethi ve Mûsâ bin Nusayr*. Ankara: Araştırma Yayınları.

Basting, H. (2013a). *Mittelalter-Geschichte der inquisition*. http://www.planetwissen.de/geschichte/mittelalter/geschichte_der_inquisition/pwwbgeschichtederinquisition100.html adresinden 10 Aralık 2015 tarihinde edinilmiştir.

Basting, H. (2013b). *Bernard Gui-Inquisitor*. http://www.planetwissen.de/geschichte/mittelalter/geschichte_der_inquisition/pwiebernardguiinquisitor100.html adresinden 10 Aralık 2015 tarihinde edinilmiştir.

Basting, H. (2014). *Die spanische Inquisition*. http://www.planetwissen.de/geschichte/mittelalter/geschichte_der_inquisition/pwiediespanischeinquisition100.html adresinden 10 Aralık 2015 tarihinde edinilmiştir.

Baysun, C. (1979). Moriskolar. *İslam Ansiklopedisi* içinde (3. Baskı, C. VIII, s. 428-429). İstanbul: M. E. B. Devlet Kitapları.

- Benafri, C. (1989). *Endülüs'te son Müslüman kalıntısı Morisko'ların Cezayir'e göçü ve Osmanlı yardımı (1492-1614)*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- Blötzer, J. (1910). Inquisition. *The Catholic Encyclopedia* içinde. <http://www.newadvent.org/cathen/08026a.htm> adresinden 28 Kasım 2015 tarihinde edinilmiştir. New York: Robert Appleton Company.
- Boswell, J. (1978). *Royal treasure: Muslim communities under the crown of Aragon in the fourteenth century*. New Haven: Yale University Press.
- Brall, H. ve Reichert, F. (Hzl.). (2007). *Rom, Jerusalem, Santiago: Das pilgertagebuch des Ritters Arnold von Harff (1496-1498)*. <http://books.google.com/065184h.htm> adresinden 17 Nisan 2012 tarihinde edinilmiştir.
- Braudel, F. (1990). *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası (C. II)* (M. A. Kılıçbay, Terc.). İstanbul: Eren Yayınevi.
- Carvajal, L. S. M. (1946). *Historia del rebelión y castigo de los moriscos del Reino de Granada*. Madrid: Biblioteca de Autores Españoles (BAE), XXI. http://www.adurcal.com/moriscos/Historia_rebelion_moriscos.htm adresinden 7 Mart 2012 tarihinde edinilmiştir.
- Castro, A. (1983). *España en su historia: cristianos, moros, y judíos* (2. Baskı). Barcelona: Editorial Crítica.
- Chejne, A. G. (1983). *Islam and the west the moriscos: A cultural and social history*. Albany: State University of New York.
- Coleman, D. (2003). *Creating christian Granada: Society and religious culture in an old-world frontier city, 1492-1600*. Ithaca: Cornell University Press.
- Colládo, M. D. y. (1889). *La expulsión de los moriscos Españoles*. Madrid: La Real Academia de la Historia.
- de Epalza, M. (1992). *Los moriscos antes y después de la expulsión*. Madrid: Mapfre.
- Demirci, K. (1995). Engizisyon, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (C. XI, s. 238-241). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi.
- Domínguez Ortiz ve A., Vincent, B. (1978). *Historia de los moriscos: Vida y tragedia de una minoría*. Madrid: Biblioteca de la Revista de Occidente.
- Dressendörfer, P. (1971). *Islam unter der inquisition: Die morisco-prozesse in Toledo: 1575-1610*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.
- García Sanjuán, A. (2013). *La conquista islámica de la península ibérica y la tergiversación del pasado: Del catastrofismo al negacionismo*. Madrid: Marcial Pons.
- García Sanjuán, A. (2015). Hoşgörü ve Birlikte Yaşama Efsane mi Gerçek mi?. *Derin Tarih Dergisi* 4 [Ah Endülüs Özel Sayısı], 110-115.
- Geddes, M. (1709). *The history of the expulsion of the moriscoes, or Mahometans of the moorish race, out of Spain, in the reign of Philip III*. Londra. http://www.hailandfire.com/library_books_Geddes_MiscellaneousTracts1709.html adresinden 7 Mart 2012 tarihinde edinilmiştir.
- Gil Sanjuan, J. (1979). Moriscos, Turcos y Monfies en Andalucía Mediterranea. *Baetica. Estudios de Arte, Geografía e Historia*, 2-(II), 133 -167. Málaga: Universidad de Málaga.
- Goldschmidt, E. P. (1938, Ağustos). Hieronymus Muenzer and Other Fifteenth Century Bibliophiles. *Bull NY Acad Med*, 14(8), 491-508. Londra. <http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC1911294> adresinden 1 Mayıs 2012 tarihinde edinilmiştir.
- Goodrich, S. G. (Hzl.) (1828). *Records of the Spanish inquisition: translated from the original manuscripts*. Boston: Goodrich. <http://www.gutenberg.org/files/41733/41733-h/41733-h.htm> adresinden 7 Aralık 2015 tarihinde edinilmiştir.
- Gordon, J. (2008). *The Spanish inquisition: It's heroes and martyrs*. Londra: Hail & Fire Reprints. http://www.hailandfire.com/library_books_Gordon_TheSpanish-Inquisition.html adresinden 8 Şubat 2012 tarihinde edinilmiştir.
- Haliczer, S. (1990). *Inquisition and society in the kingdom of Valencia, 1478-1834*. Berkeley: University of California Press.
- Harvey, L. P. (1990). *Islamic Spain, 1250 to 1500*. Chicago: University of Chicago Press.
- Harvey, L. P. (2005). *Muslims in Spain, 1500 to 1614*. Chicago: University of Chicago Press.
- Herbers, K. (2002). So ziehen wir durch die welschen lant – reisen und grenzüberschreitungen im europäischen mittelalter. R. Sturm (Hzl.). *Grenzen und grenzüberschreitungen –brücken von region zu region* içinde (s. 37-38).

- Erlangen: Universitat Erlangen Verlag. <http://www.regionenforschung.uni-erlangen.de> adresinden 1 Mayıs 2012 tarihinde edinilmiştir.
- Hess, A. C. (1968). The Moriscos: An Ottoman Fifth Column in Sixteenth-Century Spain. *The American Historical Review*, 74 (1), 1-25.
- Hess, A. C. (1978). *The forgotten frontier: A history of the sixteenth-century Ibero-African frontier*. Chicago: University of Chicago Press.
- Hitti, P. K. (1980). İşlam tarihi: Siyasi ve kltrel (C. III) (S. Tuğsuz, Terc.). İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Huici Miranda, A. (1956). *Las grandes batallas de la reconquista durante las invasiones Africanas: Almoravides, Almohades y Benimerines*. Madrid: Instituto de Estudios Africanos Consejo Superior de Investigaciones Cientificas.
- Ingram, K. (Hzl.) (2009). *Conversos and moriscos in late medieval Spain and beyond I: Departures and change*. Leiden: Brill.
- Janer, F. (1857). *Condición social de los moriscos de España: Causas de su expulsión y consecuencias que esta produjo en el orden económico y político*. Madrid: La Real Academia de la Historia.
- Kamen, H. (1998). *The Spanish Inquisition: A historical revision* (3. Baskı). New Haven: Yale University Press.
- Kennedy, H. (1996). *Muslim Spain and Portugal: A political history of al-Andalus*. Londra: Longman.
- Khan, S. M. (t. y.). *History of muslim Spain*. Lahor: Publishers Emporium.
- Kılıç, A. (2015). *Endülüs Müslümanlarının Srgn*. İstanbul: Doęu Ktphanesi.
- Lea, H. C. (1907). *A history of the inquisition of Spain* (1. Baskı). Philadelphia: Macmillan. <http://libro.uca.edu> adresinden 4 Haziran 2011 tarihinde edinilmiştir.
- Lea, H. C. (2006). *İspanya Müslümanları: Hıristiyanlaştırmaları ve sürülmeleri*. (A. Davudoęlu, Terc.). İstanbul: İnkilb Yayınları.
- Lee, S. J. (2004). *Avrupa tarihinden kesitler 1494-1789*. (E. Demirel, Terc.). Ankara: Dost Kitabevi.
- Lewis, B. (1996). Çatışan kültürler, keşifler çağında hıristiyanlar, müslümanlar, Yahudiler. (N. Hüseyini, Terc.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Lomax, D. W. (1978). *The reconquest of Spain*. Londra: Longman Group.
- Longhurst, J. E. (1964). *The age of Torquemada* (2. Baskı). Kansas, Lawrence: Coronado Press.
- Makki, M. (1992). The Political History of Al-Andalus (92/711-897/1492). S. Khadra Jayyusi ve M. Marin (Hzl.) *The Legacy of Muslim Spain* içinde (s. 3-87). Leiden: E. J. Brill.
- Mendoza, D. H. d. (1601). *Historia de la rebelión de los moriscos del reyno de Granada*. Madrid: La Real Academia de la Historia. <http://www.bibliotecavirtualdeandalucia.es> adresinden 23 Haziran 2011 tarihinde edinilmiştir.
- Meyerson, M. D. (1990). *The muslims of Valencia in the age of Fernando and Isabel: Between coexistence and crusade*. California: University of California Press.
- Meyerson, M. D. ve Edward, D. (1999). *Christians, muslims, and jews in medieval and early modern Spain: Interaction and cultural change*. Indiana, Notre Dame: University of Notre Dame Press.
- Montaner, A. (2000). *La Inquisición*. Zaragoza: Publicaciones de la Sociedad de Estudios Medievales y Renacentistas.
- Muchnik, N. (2014). Judeoconversos and moriscos in the diaspora. M. Garcia-Arenal ve G. Wieggers (Hzl.) *The expulsion of the moriscos from Spain. A mediterranean diaspora* içinde (s. 413-439). Leiden: Brill.
- Münzer, H. (1987). *Viaje por España y Portugal: Reino de Granada (1494-1495)*. (F. C. Evangelista, Ed.). Madrid: Ediciones TAT.
- Nirenberg, D. (1996). *Communities of violence: Persecution of minorities in the middle ages*. Princeton: Princeton University Press.
- zdemir, M. (1994). *Endülüs müslümanları: Siyasi tarih*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- zdemir, M. (1995). Endülüs. *Türkiye Diyanet Vakfı İşlam Ansiklopedisi* içinde (C. XI), s. 211-225. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi.
- zdemir, M. (1996). İspanya Krallığının XVI. yüzyılda Endülüs müslümanlarını Hıristiyanlaştırma politikası I. *AÜİFD*, XXXV, 243-284. Ankara.

- Özdemir, M. (1997). *Endülüs müslümanları: İlim ve kültür tarihi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Özdemir, M. (2005). Moriskolar. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (C. XXX, s. 288-291). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi.
- Özdemir, M. (2006). Müdjecenler. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (C. XXXI, s. 465-467). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi.
- Özdemir, M. (2015). Convivencia Efsane Mi, Gerçek mi? *Sabah Ülkesi Dergisi Kültür-Sanat Bölümü*, (42), 54-57.
- Payne, S. G. (1973). *A History of Spain and Portugal* (C. I). Wisconsin: University of Wisconsin Press.
- Peters, E. M. (1989). *Inquisition*. Berkeley: University of California Press.
- Phillips, W. D. ve Rahn Phillips, C. (2015). *A concise history of Spain* (2. Baskı). Cambridge: Cambridge University Press.
- Rawlings, H. (2006). *The Spanish inquisition*. Malden: Blackwell Publishing.
- Read, J. (1974). *The moors in Spain and Portugal*. Londra: Faber and Faber.
- Robinson, P. (1912). Alphonso de Spina. *The Catholic Encyclopedia* içinde (C.14). New York: Robert Appleton Company. <http://www.newadvent.org/cathen/14216a.htm> adresinden 1 Nisan 2012 tarihinde edinilmiştir.
- Roth C. (1991). Inquisition, *Encyclopaedia Judaica* içinde (C. VIII, 1380-1408). New York: Macmillan Company.
- Roth, C. (1999). *The Spanish inquisition*. New York: W. W. Norton & Company.
- Roza, P. (2014). Recetarios, Mágicos Moriscos: Brebajes, talismanes y conjuros aljamiados. A. Montaner ve E. Lara (Hızl.), *Señales, Portentos y Demonios: La magia en la literatura y la cultura españolas del Renacimiento* içinde (s. 555-578). Salamanca: Publicaciones de la Sociedad de Estudios Medievales y Renacentistas.
- Schäfer, J. (2014). Artikel Inquisition. Ökumenisches Heiligenlexikon içinde 10 Aralık 2015 tarihinde <https://www.heiligenlexikon.de/Glossar/Inquisition.htm> adresinden edinilmiştir.
- Sullivan, K. (2009). *The inner lives of medieval inquisitors*. Chicago-Londra: The University of Chicago Press.
- Şahin, M. S. (1988). Aforoz. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (C. I, s. 412-413). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi.
- Şeyban, L. (2003). *Reconquista: Endülüs'te müslüman-hıristiyan ilişkileri*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Şeyban, L. (2007). *Mudejares, sefardes: Endüslü müslüman ve yahudilerin Osmanlı'ya göçleri*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- The Tortures (2015). *The Horrors of the Church and its Holy Inquisition*. http://www.bibliotecapleyades.net/vatican/esp_vatican29.htm#contents adresinden 18 Kasım 2015 tarihinde edinilmiştir.
- Thomson, A. (1989). *Blood on the cross: Islam in Spain in the light of christian persecution through the ages*. Londra: Taha Publishers Ltd.
- Tolan, J. (2002). *Saracens: Islam in the medieval european imagination*. New York: Columbia University Press.
- Tolan, J. (2015a). Exile and Identity. J. Tolan (Hızl.), *Expulsion and diaspora formation: Religious and ethnic identities in flux from antiquity to the seventeenth century* içinde (s. 9-29). Belçika, Turnhout: Brepols Publishers.
- Tolan, J. (2015b). Jews and Muslims in Christian Law and History. A. Silverstein ve G. Stroumsa (Haz.), *The Oxford Handbook of Abrahamic Religions* içinde (s. 166-188). Oxford: Oxford University Press.
- von Groote, E. ve Lempertz, H. (Hızl.). (1860). *Die pilgerfahrt des ritters Arnold von Harff von Cöln durch Italien, Syrien, Aegypten, Arabien, Aethiopien, Nubien, Palästina, die Türkei, Frankreich und Spanien: Wie er sie in den jahren 1496 bis 1499 vollendet, beschrieben und durch zeichnungen erläutert hat*. <http://books.google.com/076285a.htm> adresinden 17 Nisan 2012 tarihinde edinilmiştir.
- Watt, W. M. ve Cachia, P. (2011). *Endülüs Tarihi* (C. E. Adıgüzel ve Q. Şükürov, Terc.). İstanbul: Küre Yayınları.
- Yiğit, İ. (1995). Endülüs Benî Ahmer Devleti ve Kuzey Afrika İslam Devletleri. *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi Serisi* içinde (C. IX). İstanbul: Kayihan Yayınevi.

Ekler

Ek 1a: Engizisyon Müzesi (önceki ismiyle İşkence Müzesi) Córdoba / İspanya
Kaynak: <http://laurenhillard.blogspot.com.tr/2013/10/medievaltorturemuseum.html>

Ek 1b: Engizisyon Müzesi (önceki ismiyle İşkence Müzesi) Córdoba / İspanya
Kaynak: <http://www.chasingtheunexpected.com/2011/11/in-cordoba-to-cast-a-glance-at-the-cruel-side-of-history/>

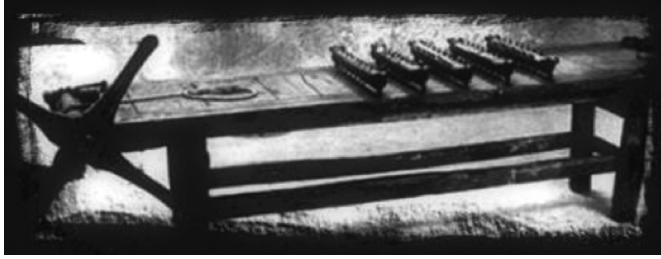

Ek 2a: Su İşkencesi (el tormento de toca)
Kaynak: http://www.bibliotecaplayades.net/vatican/esp_vatican29.htm#contents

Ek 2b: Su İşkencesi (el tormento de toca)

Kaynak: http://www.cordoba24.info/galeriatortura/html/galeria_tortura_en.html

Ek 3a: İşkence Sehpaı (el potro)

Kaynak: http://www.bibliotecapleyades.net/vatican/esp_vatican29.htm#contents

Ek 3b: İşkence Sehpaı (el potro)

Kaynak: <http://laurenhillard.blogspot.com.tr/2013/10/medievaltorturemuseum.html>

Ek 4a: Makara (la garrucha)

Kaynak: http://www.bibliotecapleyades.net/vatican/esp_vatican29.htm#contents

Ek 4b: Makara (la garrucha)

Kaynak: http://www.cordoba24.info/galeriatortura/html/galeria_tortura_en.html